

حرف و فن

تالیف

میرزید شریف ابوالحسن علی بن محمد

۷۷۰-۸۱۶ھ

مکتبہ الرشیدی
کراچی - پاکستان

ف
ع
ن

صِفَاتُ الْمَدِينَةِ

تأليف

ميرسيد شريف أبو الحسن علي بن محمد رحمه الله

٧٧٠ - ٨١٦ هـ

طبعة جديدة صحفية ملونة

صفحہ نمبر

اسم الكتاب

میرزہ شریف ابوالحسن علی بن محمد

تألیف

96

عدد الصفحات

45/= روپیہ

السعر

۱۴۳۲ھ / ۲۰۱۱ء

الطبعة الأولى

مکتبۃ البشری

اسم الناشر

جمعیۃ شودھری محمد علی الخیریۃ (مسجلۃ)

Z-3، اوورسیز بنکلوز، جلستان جوھر، کراتشی، پاکستان

+92-21-34541739, +92-21-37740738

الهاتف

+92-21-34023113

الفاکس

www.maktaba-tul-bushra.com.pk : الموقع على الإنترنت

www.ibnabbasaisha.edu.pk

al-bushra@cyber.net.pk : البريد الإلكتروني

مکتبۃ البشری، کراتشی، پاکستان +92-321-2196170 : يطلب من

مکتبۃ الحرمین، اردو بازار، لاہور. +92-321-4399313

المصباح، ۱۶ - اردو بازار، لاہور. +92-42-7124656, 7223210

بک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مکتبۃ رشیدیۃ، سرکی روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۹	حروف موثرہ در فعل	مقدمہ	
۱۹	حروف ناصبہ و جازمہ	۵	اقسام کلمہ
۲۰	بحث امر	۶	تعریف تصریف و اقسام اسم
۲۰	قاعدہ بنائے امر	۷	اقسام فعل
۲۱	اقسام فعل	۷	حروف اصلی و زوائد
۲۱	لازم و متعدی	۸	اقسام اسم و فعل باعتبار حروف اصلیہ
۲۲	فعل ماضی مجہول	۱۰	صیغائے ثلاثی مجرد
۲۲	قاعدہ بنائے فعل ماضی مجہول	۱۱	ابواب ثلاثی مزید فیہ
۲۳	فعل مستقبل مجہول	۱۲	ابواب رباعی مجرد و مزید فیہ
۲۳	قاعدہ بنائے فعل مستقبل مجہول	۱۳	مصدر و غیر مصدر
۲۴	امر حاضر مجہول	تصاریف افعال	
۲۴	امر بانون تاکید ثقیلہ	۱۴	نصر و ضرب
۲۵	اسم فاعل	۱۵	فعل مستقبل
۲۵	اوزان اسم فاعل	۱۵	قاعدہ بنائے فعل مستقبل
۲۶	اسم مبالغہ و اسم مفعول	۱۶	علامات فعل
۲۶	اوزان مبالغہ و مفعول	۱۶	علامات تشنیہ و جمع

موضوع	صفحه	موضوع	صفحه
هفت اقسام		باب مفاعله	۶۰
مثال	۲۷	خاصیات مفاعله	۶۰
اجوف	۳۰	باب افعال	۶۱
ناقص	۳۴	خاصیات افعال	۶۱
لفیف	۴۰	باب استفعال	۶۴
لفیف و مهموز	۴۲	خاصیات استفعال	۶۴
مهموز	۴۳	باب تفعّل	۶۶
مضاعف	۴۴	خاصیات تفعّل	۶۶
مصدر میمی و اسم ظرف	۴۵	باب تفاعل	۶۷
اوزان اینها	۴۵	خاصیات تفاعل	۶۷
فوائد متفرقه		فوائد متفرقه در تفعّل	۶۸
در حروف حلقی	۴۶	در باب افعال	۶۹
باب افعال	۴۷	تصاریف افعال از رباعی	۷۰
خاصیات افعال	۴۷	خاتمه در فوائد متفرقه	۷۲
تبصره ضروری	۵۲	تکمله در خاصیت افعال و افعیال	۷۴
باب تفعیل	۵۹	صرف میر منظوم	۸۳
خاصیات تفعیل	۵۹		

بسم الله الرحمن الرحيم

بداں - أيدك الله تعالى في الدارين - کہ کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست : اسم و فعل و حرف . اسم چوں : رَجُلٌ وَعِلْمٌ . و فعل چوں : ضَرَبَ وَدَخَرَجَ . و حرف چوں : مِنْ وَاِلَى .

زداں یک مرد سنگ غلطانید آں یک مرد

بسم الله : افتتاح کرد مصنف رحمہ اللہ کتاب را بہ بسمہ؛ للحديث النبوي: "كل أمر ذي بال لم يبدأ بسم الله فهو أحزم" و اكتفاء نمود بر ہمیں بسمہ و تحمید گفت با آنکہ حدیث صحیح ست: "كل أمر ذي بال لم يبدأ بحمد الله فهو أحزم أقطع أو أوتر" از آنکہ بحسب ظاہر عمل ہر یکے ازیں ہر دو مزاحم می شدن دیگرے را چہ تقدیم بسمہ مستدعی بود تاخیر حمدہ او بالعکس، و اصل آنست کہ اگر دو حدیث متعارض المعنی واقع شود مہما ممکن حمل بر محمل صحیح باید کرد، لہذا مصنف رحمہ اللہ یکے را بر بدایت فی الکتابۃ، و دیگرے را فی التلفظ حمل کردہ، بسمہ را در کتابت مقدم ساخت، و تحمید را قبل از شروع مقصود بلسان خود گفت؛ عملاً بالحدیثین، و قرینہ بر تحمید لسانی مصنف رحمہ اللہ تداول و تعاور و عدم قطع و بتراین رسالہ است کما لا یخفی، و توجیہات دیگر ہم در دفع تعارض ست خوف اطناب رخصت ذکر آں نمی دہد.

و بداں کہ ایں توجیہ باعتبار اکثر نسخ صحیح است، فاما بر بعض نسخہ کہ بسمہ و حمدہ دارد حاجت توجیہ نخواہد بود، مگر صرف برائے رفع تعارض حدیثین و آں مندفع ست. إما الحمل الأول على الحقيقي، والثاني على الإضافي أو العرفي أو كليهما على العرفي، فافهم. (مولوی انور علی) أيدك الله: قوت دہد ترا خدائے برتر در دین و دنیا.

کلمات: کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست، دریں قسم اشارت ست بسوئے موضوع علم صرف کہ دانستن آں بر شارع ایں علم ضرور ست، و آں کلمات موضوع لغت عرب ست کہ بحث کردہ می شود دریں فن از عوارض ذاتیہ آں مثل: اعلال و تضعیف و امالہ و نسبت و غیرہ. اما تعریف آں پس بیان کرد بقول خود: "گردانیدن یک لفظ" آہ، و غرض از اں صیانت ذہن مبتدی است از خطائے لفظی در کلام عرب نہ از جہت اعراب و بنا، بلکہ از راہ اصل و بنا، و واضح ایں علم معاذ بن مسلم الہراء [الہراء بفتح الہاء و تشدید الراء نسبتہ الی بیع الثياب الہرویۃ] ست، و واضح علم نحو ابو الاسود دکنی ست کہ یکے از کبار تابعین ست، در "حیۃ الحيوان" و غیرہ روایت ست کہ علی بن ابی طالب رحمہ اللہ روزے بسوئے ابو الاسود خطاب کردہ فرمود: کہ قواعد زبان ما را تدوین کنی [پس عرض کرد چگونہ تدوین نمایم] پس آنحضرت رحمہ اللہ ارشاد کرد: کہ ہر کلام یا اسم ست یا فعل یا حرف، پس بر خاست ابو الاسود از مجلس شریف، و گفت: کہ تدوین و وضع می کنم بر نحویکہ از زبان مبارک ارشاد شدہ، و لذا سمي ذلک العلم بذلک الاسم، یعنی النحو؛ لکن علی نحو ما قالہ امیر المؤمنین علی بن ابی طالب رحمہ اللہ، پس گویا در تقدیم ایں تقسیم تیمین ست بکلام برکت التام آنحضرت رحمہ اللہ، و اشارت ست بسوئے بودن آن مقدم بالشرف والوضع بر مباحث ما بعد. (مولوی انور علی)

تعریف در لغت: گردانیدن چیزے ست از حالے بحالے، و در اصطلاح علمائے صرف: عبارت ست از گردانیدن یک لفظ بسوئے صیغائے مختلفہ، تا حاصل شود از اں معنیہائے متفاوت، و تصریف در اسم اندک باشد چوں: رَجُلٌ رَجُلَانِ رَجَالٌ رُجُلٌ، و تصریف در فعل بیشتر باشد چوں: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبُوا إلخ يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، و تصریف در حرف نباشد زیرا کہ در حرف تصریف نیست.

بمعنی لغوی

فصل

اسم راسه بناست .....

تعریف: باید دانست کہ نزد متأخرین صرف و تصریف ہر دو مترادف اند، اما بر قول سیبویہ تصریف جزو صرف ست کہ آں جزو نحو ست. (مولوی محمد عبدالعلی) **حاصل شود:** و بعضے از محققین تصریف صرف چنیں کردہ کہ علمی ست کہ دانستہ شود از اں احوال کلمات از روئے آں تصریف کہ در اں اعراب و بنا رآمد خل نباشد، و بعضے چناں گفتہ: کہ در اں از مفردات من حیث صور ہا و بیانات ہا بحث کردہ شود، پس مؤید ایں معنی ست کہ آنکہ گفتہ اند: کہ تصریف و معانی و بیان و بدلیع تحویل جمیع علوم ادبیہ دریں مشترک اند کہ موضوع آنہا کلمہ و کلام ست، و فرق در میان آنہا جز ایں نیست کہ باعتبار حیثیات ست و بس، فافہم.

متفاوت: مثل لفظ ضَرَبُ کہ از اں ضَرَبَ يَضْرِبُ اِضْرَبُ وَضَارِبٌ و غیرہ بنا کنی حاصل می شود از اں معانیہائے مختلفہ، کما لا یخفی. **و تصریف در حرف:** دریں جا اعتراض است مشہور، و آں اینکہ دریں عبارت مصادرة علی المطلوب کہ عبارت ست از گردانیدن مدعا عین دلیل، یا جز آں لازم می آید، و ایں فتح ست، جوابش آنکہ ایں اعتراض فقط از سوء فہم بر ظاہر عبارت وارد می شود، و اما بتعمیق نظر پس عبارت مصنف رحمہ اللہ خالی از غبار و کدورت ست، از آنکہ در دعوی یعنی در قولہ: "تصریف در حرف نباشد"، مراد از تصریف تصریف اصطلاحی ست کہ معنیش بالا گذشتہ، و مراد از تصریف در دلیل تصریف لغوی ست، و تصریف اصطلاحی خاص ست از تصریف لغوی، پس حاصل عبارت آنکہ تصریف اصطلاحی در حرف یافتہ نمی شود، ای گردانیدن آں بسوئے صیغائے مختلف تا حاصل شود از و معنیہائے جداگانہ؛ س از آنکہ در حرف تصریف لغوی یعنی گردانیدن یک لفظ از حالے بحالے یافتہ نمی شود، و ہر گاہ کہ عام در آں مقام متقی باشد خاص بطریق اولی متقی خواہد بود.

ثلاثی ورباعی و خماسی، و ہر یکے ازیں بنا ہا بر دو وجہ ست: یکے مجرد از زوائد، یعنی ہمہ حروف وے اصلی باشد، و دیگر مزید فیہ کہ در وے حرف زائد باشد۔ و فعل را دو بنا ست: ثلاثی ورباعی، و ہر یکے ازیں دو بنا مجرد باشد، و مزید فیہ براں قیاس کہ دانستہ شد در اسم۔

فصل

میزان در شناختن حروف اصلی از حروف زائدہ "فاء" و "عین" و "لام" ست، پس ہر حرفیکہ در مقابلہ یکے ازیں حروف ثلاثہ باشد اصلی بود چوں: رَجُلٌ کہ بروزن فَعْلٌ ست و نَصَرَ کہ بروزن فَعَلَ است، و ہر حرفیکہ در مقابلہ لیہنا نباشد زائدہ بود چوں: ضَارِبٌ و نَاصِرٌ کہ بروزن فَاعِلٌ ست، و یَنْصُرُ و یَطْلُبُ کہ بوزن یَفْعُلُ ست، و در بنائے رباعی اسم و فعل "لام" یک بار مکرر شود، و در خماسی اسم دو بار چنانچہ معلوم گردد۔

ثلاثی: بدانکہ نسبت ثلاثی ورباعی وغیرہ بسوے ثلاثہ واربعة است بتغیر حرکت نہ بسوے ثلاث و رباع، چنانکہ از ظاہر لفظ معلوم می شود، و زیراکہ راست نمی شود قول ایشان: زَيْدٌ ثَلَاثِيٌّ بایں معنی کہ زید صاحب سہ سہ حرف دارد ای از جملہ آنهاست، و لا یخفی ما فیہ من التکلف اگر گوئی: کہ دریں صورت ہم نسبت راست نمی شود؛ زیرا کہ در منسوب و منسوب الیہ تغایر ضرور ست، و در زید ثلاثی مثلاً لازم می آید نسبت شیء بسوے نفس خود، گوئیم: تغایر موجود ست، از آنکہ منسوب مجموع حروف مع حروف قنبر، و اگر گوئی: کہ اسم احادی و ثنائی قلیل اند اعتبار را شاید و دیگر آنکہ مقسم اسم متمکن ست پس ایں ہر دو از مقسم خارج ست؛ زیرا کہ ایں ہر دو مبنی غالباً می باشد۔ و سداسی نمی شود؛ زیرا کہ نزد لحوق حروف زوائد کلمہ بسیار ثقیل بر زبان می شود۔

یعنی: در بعضے نسخہ بجائے "یعنی" کاف بیان ہم آمدہ۔ و **فعل را:** فعل خماسی نمی شود؛ زیرا کہ نزد لحوق زوائد و اتصال ضمائر بارزہ بسیار ثقیل بر زبان می شد، و تقسیم حرف نہ کرد بسوے ایں اقسام از آنکہ در حرف تصرف نمی باشد و صرفی بحث نمی کند مگر از کلمہ متصرفہ۔ **بروزن فاعل:** بنائے کلمہ عبارت ست از مجموع حروف و حرکات و سکناات کہ در کلمہ آید۔ (مولوی انور علی)

لام: و اختیار لام برائے تکرار اشعار بر آنست کہ لام از حروف زوائد ست، پس سزاوار تکرار باشد، و نیز در آخر کلمہ واقع ست و آخر کلمہ سزاوار تغیر ست از اول و ثانی۔

فصل

اسم ثلاثی مجرد را ده صیغه است: ^{پیش} فَلَسٌ ^{اسپ} فَرَسٌ ^{بازو} كَتَفٌ ^{دانشمند} عَصْدٌ ^{انگور} حَبْرٌ ^{شتر} عَنَبٌ ^{معروف است} اِبِلٌ ^{کنجک} قَفْلٌ ^{گردن} صُرَدٌ ^{وزن} عُنُقٌ ^و و مزید فیہ
وے بسیار است: و اسم رباعی مجرد را پنج صیغه است: ^{نام} جَعْفَرٌ ^{زینت} دِرْهَمٌ ^{بچه شیر} زَبْرَجٌ ^{صندوق} بُرْشَنٌ ^و قَمَطَرٌ.
و مزید فیہ وے کمتر است، و اسم خماسی مجرد را چهار صیغه است: ^{بی} سَفَرٌ ^{شتر قوی} جَلٌ ^{پیرزن} قَذَعِمِلٌ ^و جَحْمَرَشٌ
قِرْطَعِبٌ ^{چیزه قیل} و مزید فیہ وے بغایت اندک است، و اوزان او پنج است: ^{چلپاسه} غَضْرَفُوطٌ ^{شتر قوی} قَبَعَثَرِیٌ ^{بله، و ناقه بزرگ} قِرْطَبُوسٌ
خَزَعَبِيلٌ ^{شراب کهنه} خَنْدَرِیسٌ.

بسیار است: که ضبط نتوان کرد مگر قاعده کلیه و ضابطه اش بیان کرده می شود که زائد یا یک حرف است و آن یاء قبل از "فاء" باشد
چون: مضرب، یا بعد "فاء" چون: ضارب و "یاء" بعد "عین" چون: رجیل، یا بعد "لام" چون: ضربی، یا زائد دو حرف
ست، پس یا فاء کلمه در میان آنها باشد چون: مساجد، و یا "عین" کلمه چون: جاسوس بر وزن فاعول، و یا "لام" چون:
قصیری بر وزن فعلیلی، و یا فاء و عین چون: اِعْصَارٌ، و یا عین و لام چون: خیعلة بر وزن فاعلة، یا فاء و عین و لام هر سه چون:
مندلی بر وزن مفعلی یا هر دو واقع شود قبل فاء چون: منطلق یا در میان فاء و عین چون: ضوارب یا در میان عین و لام چون:
بطیخ بر وزن فعیل، یا بعد لام چون سلالیم، یا زائد سه حرف است و آن نیز یا با افتراق باشد چون: مصاییح یا با اجتماع پیش از فاء
چون: مستنصر یا در میان عین و لام چون: سلالیم، یا بعد لام چون: عنفوان بر وزن فعلوان، و یا دو حرف بچسبند باشد و واحد
بچسبند دیگر چون: سلاطین یا زائد چهار حرف باشد نحو: احمیرار. (مولوی انور علی)

و مزید فیہ: از مزید فیہ ثلاثی؛ زیرا که زیادت این بیش از سه حرف نبود، پس اگر زائد واحد است یا قبل فاء باشد چون: مدحرج
کسفخلل یا بعد از فاء چون: کفنخر کفنعلل، یا بعد از عین چون: قرنفل کفنعلل، یا بعد از لام چون: فردوس کفعلول، یا
بعد لام ثانیه چون: دحرجة کفعللة، و اگر دو است یا جداگانه است همچو: منجنوق کمفعلول، و یا مجتمع است چون: عنکبوت
کفعللوت، و اگر زائد سه است مثلش همچو عبوثران بر وزن فعوللان. (مولوی انور علی)

اندک است: به نسبت مزید فیہ رباعی؛ زیرا که زیادتی در آن بحرف واحد است فقط، و آن یا پیش از لام ثالث است، و آن چهار
اوزان دارد چون: غضر فوط قرطبوس خزعبیل خندریس یا بعد لام ثالث، و آن یک وزن دارد چون: قبعثری.

قِرْطَبُوسٌ: همچنین یافته می شود در شرح رضی و شرح جابرودی بر "شافیه" و اما صاحب "قاموس" و شارح "اصول" و غیرهما
بتقدیم طاء بر راء آورده، و العلم الحق عند الله سبحانه. (مولوی انور علی)

فعل ثلاثی مجرد راسہ صیغہ است: نَصَرَ وَعَلِمَ وَشَرَفَ، و مزید فیہ وے بسیار ست چنانکہ بیاید.
و فعل رباعی مجرد ر ایک بناست چوں: دَحْرَجَ بر وزن فَعَّلَلْ، و مزید فیہ وے اندک است چنانکہ
مذکور شود.

فصل

ہر اسم و فعلی کہ در حروف اصول وے حرف علت و ہمزہ و تضعیف نباشد آنرا صحیح و سالم خوانند
چوں: رَجُلٌ وَنَصَرَ، و ہر چہ در وے ہمزہ باشد آنرا مہموز خوانند چوں: أَمْرٌ وَأَمْرٌ، و ہر چہ در وے
تضعیف باشد یعنی دو حرف اصلی وے از یک جنس باشد آنرا مضاعف خوانند چوں: مَدٌّ وَمَدٌّ،
و ہر چہ در وے حرف علت باشد کہ

آں "واو" ست و "یاء" والفی کہ منقلب باشد از واو و یاء آنرا معتل خوانند، پس اگر حرف علت
بجائے فاء بود آنرا معتل الفاء و مثال گویند چوں: وَعَدٌ وَوَعَدٌ، و اگر بجائے عین بود آنرا معتل
العين و اجوف خوانند چوں قَوْلٌ وَقَالَ، .....

صحیح و سالم: برائے صحیح و سالم بودن آں از حروف علت و تضعیف و غیرہ. **مضاعف:** ازاں کہ یک حرف دراں دو بار مکرر می
شود، و مضاعف دو بار کردن را گویند. **معتل خوانند:** اگر گوئی: کہ بریں قید لازم می آید کہ الف دَابَّةً کہ بدل از چیزے نیست
و ہمچنین الف آمن کہ بدل از ہمزہ است حرف علت نباشد، و ایں خلاف اجماع است جواب: مراد از الف در اینجا الفے ست کہ
اصلی باشد، و الف اصلی لا محالہ مبدل از واو و یاء باشد؛ زیرا کہ ہر گاہ در ماضی ثلاثی تحرک ہر سہ حرف آں ضرور افتاد، و الف ہمیشہ
ساکن می باشد، پس چگونه اصلی خواہد شد؟ و الا لازم آید ساکن بودن حرفی از حروف ماضی در اصل، و در ماضی رباعی اگر چہ ثانی
ساکن می باشد، و اما واجب ست کہ غیر الف بود؛ زیرا کہ اگر الف باشد التباس واقع شود بماضی مفاعلہ، پس حاصل ایں ست کہ ہر
الف کہ بجائے اصول ماضیین واقع شود ضرور است کہ مبدل از واو و یاء باشد، و الا ساکن بودن حرفے از حروف ماضی ثلاثی
لازم آید یا التباس، و ایں ہر دو ممنوع ست، و ازیں تقریر واضح شد کہ قید انقلاب متعلق باصلی ست نہ بعلت، فاندفع الاعتراض.
(مولوی انور علی) **معتل الفاء:** ازانکہ ماضیش مثل صحیح ست در تصریف.

اجوف خوانند: از آنکہ در جوف خود حرف علت دارد یا، ازانکہ از حرف صحیح خالی و اجوف ست.

واگر بجائے لام بود آنرا معتل اللام و ناقص خوانند چوں: رَمِي و رَمَى، و اگر در معتل دو حرف علت باشد آنرا لفیف خوانند، پس اگر حرف علت بجائے فاء و لام باشد آنرا لفیف مفروق خوانند چوں: وَقَايَةُ و وَقَى، و اگر در مقابلہ عین و لام باشد آنرا لفیف مقرون خوانند چوں: طَيُّ و طَوَى، پس مجموع اسماء و افعال بر ہفت نوع بود، بیت:

صحیح ست و مثال ست و مضاعف   لفیف و ناقص و مہموز و اجوف

و احوال ہر یکے از لہنا دریں کتاب روشن گردد، بعون اللہ تعالیٰ و حسن توفیقہ.

در بیان ابواب و تضاریف آنہا

فصل

دانستہ شد کہ فعل ثلثی مجرد را سه صیغہ است فَعَلَ فَعِلَ وَايَسَ ہر سه فعل ماضی ست، و فعل ماضی آنست کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ، و ہر یکے را مستقبلے ست، و مستقبل آنست کہ دلالت کند بر زمان آیندہ، و مستقبل فَعَلَ سہ است یَفْعَلُ چوں: نَصَرَ یَنْصُرُ، و یَفْعِلُ چوں: ضَرَبَ یَضْرِبُ،

و ناقص خوانند: از آنکہ حرف علت بیشتر از آخری افتد، پس در بنائے کلمہ نقصانے حادث می شود چوں: رَمَوْا و یرْمُونَ و یرْمِینَ.

حرف علت: معتل بہ حرف کہ از ناقص مطلق گویند در کلام عرب نیامدہ مگر لفظ وَاوَوِیْتُ در اسم وَوِیتُ و یتُّ در فعل.

لفیف: از آنکہ در بنیاد و حرف علت حرف صحیح را پیچیدہ اند. **لفیف مقرون:** لفیف مقرون را لفیف گفتن مجاز ست کما لا یخفى.

سہ است: بدانکہ قسمت عقلی مقتضی آن بود کہ برائے ہر ماضی سہ مستقبل باختلاف حرکات عین کہ کسرہ فتح ضمہ باشد می آمد،

پس بریں قیاس نہ باب می شد، لیکن سوائے فعل بفتح عین ہیچ یکے را سہ مستقبل نیامدہ، و از فعل مکسور العین یک مستقبل کہ

مضموم العین باشد روانداشتند؛ لَشَبْهَةِ خُرُوجِ الْکَسْرِ إِلَى الضَّمِّ، وَأَمَّا فَضِّلَ یَفْضُلُ وَدُمْتُ تَدُومُ از تداخل ست، و از فعل

مضموم العین دو مضارع کہ مکسور العین و مفتوح العین باشد از اعتبار ساقط کردند، اما مکسور العین پس برائے توہم خروج از ضمہ

بسوئے کسرہ، و اما مفتوح العین پس از جہت ثقل ماضی و خفت مضارع و الدرایۃ تقتضی بالعکس، و اما لَبِیتَ تَلَبُّتٌ وَدُمْتُ

تَدَامُ کہ بضم ماضی و فتح مضارع آمدہ از تداخل لختین است کہ عبارت از گرفتن ماضی یک باب و الحاق آن بمضارع باب

دیگر ست، وَ کَذَلْتُ تَكَادُ بضم کاف شاذ ست افع و کثیر الاستعمال کَذَلْتُ تَكَادُ بکسر کاف ماضی از عَلِمَ یَعْلَمُ است.

وَيَفْعَلُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ، و مستقبل فَعِلَ دو ست يَفْعَلُ چوں عَلِمَ يَعْلَمُ، وَيَفْعَلُ چوں: حَسِبَ يَحْسِبُ، و مستقبل فَعُلَ یکے ست يَفْعَلُ چوں: شَرُفَ يَشْرُفُ، پس مجموع ابواب ثلاثی کہ ماضی او مجرد ست از حروف زوائد شش ست: فَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعِلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ، و ایں سہ باب را اصول خوانند کہ حرکت عین مستقبل مخالف حرکت عین ماضی ست، وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ، و ایں سہ باب را فروع خوانند؛ زیرا کہ حرکت عین مستقبل موافق حرکت عین ماضی ست.

فصل

فعل ثلاثی مزید فیہ رادہ باب مشہور ست: باب اِفْعَالَ: اَفْعَلُ يَفْعَلُ اِفْعَالًا چوں: اَكْرَمَ يُكْرِمُ اِكْرَامًا. باب تَفْعِيلُ: فَعَّلَ يَفْعَلُ تَفْعِيلًا چوں: صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا. باب مُفَاعَلَةٌ: فَاعَلَ

اصول خوانند: از آنکہ چوں معنی ماضی مخالف معنی مستقبل می باشد، پس اصل آن شد کہ حرکت ماضی نیز مخالف حرکت عین مستقبل باشد. **فروع خوانند:** از آنکہ چوں از اصل خود تجاوز نموده براہ توافق رفتند، پس گویا فرع آن ابواب شدند از آنکہ ہر چہ بر اصل است حکم اصل دارد، و ہر چہ از آن تجاوز نمود حکم فرع گرفت.

مزید فیہ: مراد از مزید فیہ آنست کہ زیادتی در آنہا برائے الحاق نباشد، و الا برائے ثلاثی مزید بست و ہشت باب باشد، ہفت باب مطلق بد حرج، و ہفت باب مطلق بتد حرج، و دو باب مطلق باحر نجم بر راء جمہور، و چہار باب بر راء مصنف رحمہ اللہ چنانچہ ذکرش می آید. **مشہور ست:** قید مشہور بنا بر آنست کہ نزدیک بعضے ثلاثی مزید را دوازده باب است بر زیادتی باب افعیال و افعال چنانچہ صاحب "صراح" و غیرہ ذکر کردہ اند، و نزد بعضے دیگر چہارده باب زیادة افعیال و افعیال، چنانچہ در "زنجانی" است و ایں ہر چہار باب نزد مصنف رحمہ اللہ مطلق رباعی ست، اگر گوئی: کہ در آخر کتاب مصنف رحمہ اللہ ایں ہر چہار باب را در ثلاثی مزید شمار کردہ، گوئیم: کہ ایں اشارہ است بسوئے آنکہ بعضے ایں ابواب را از ثلاثی مزید فیہ ہم دانستہ اند، و حق آنست کہ از مطلق رباعی ست، چنانچہ عدم ذکر آنہا در اینجا، و ذکر کردن آنہا در آخر کتاب بعد ذکر رباعی شاہد عدل ست. بریں دعوی.

فَعَّلَ: در زیادت عین ایں باب اختلاف ست، نزد بعضے عین اول زائد ست از آنکہ ساکن ضعیف است بخلاف ثلاثی کہ متحرک قوی ست، و الضعیف اولی بالزیادة، و نزد بعضے عین ثانی از آنکہ تکرار باو حاصل شد، و ہمچنین در تفعیل، و در ہر جائے کہ در آن مقام یکے زائد باشد، و مدغم سوائے دو باب اخیر کہ ادغام در آنہا لازم نیست. (مولوی انور علی)

يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةٌ چوں: ضَارَبَ يُضَارِبُ مُضَارَبَةٌ، و در ماضی ہر یکے ازیں سہ باب یک حرف زائد ست۔ باب اِفْتَعَالَ: اِفْتَعَلَ يَفْتَعِلُ اِفْتِعَالًا چوں: اِكْتَسَبَ يَكْتَسِبُ اِكْتِسَابًا۔ باب اِنْفَعَالَ: اِنْفَعَلَ يَنْفَعِلُ اِنْفِعَالًا چوں: اِنْصَرَفَ يَنْصَرِفُ اِنْصِرَافًا۔ باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلاً چوں: تَصَرَّفَ يَتَصَرَّفُ تَصَرُّفًا۔

باب تَفَاعَلَ: تَفَاعَلَ يَتَفَاعَلُ تَفَاعُلًا چوں: تَضَارَبَ يَتَضَارَبُ تَضَارُبًا۔ باب اِفْعِلَالَ: اِفْعَلَ يَفْعَلُ اِفْعِلَالًا چوں: اِحْمَرَ يَحْمَرُ اِحْمِرَارًا، و در ماضی ہر یکے ازیں پنج باب دو حرف زائد ست۔ باب اِفْعِيلَالَ: اِفْعَالَ يَفْعَالُ اِفْعِيَالًا چوں: اِحْمَارَ يَحْمَارُ اِحْمِيرَارًا۔ باب اِسْتَفْعَالَ: اِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعِلُ اِسْتَفْعَالًا چوں: اِسْتَخْرَجَ يَسْتَخْرِجُ اِسْتِخْرَاجًا، و در ماضی ہر یکے ازیں دو باب سہ حرف زائد ست۔

فصل

ماضی فعل رباعی مجرد در ایک بناست چنانکہ مذکور شد، و مستقبل او نیز یکے ست، فَعَّلَ يَفْعَلُ

تَصَرُّفًا: دست در کاری کردن و بر گردیدن۔ **تَفَاعَلَ:** لیکن سَقَائِلَ بفتح اول و ثانی و رابع بر وزن فَعَاعَلَ بمعنی سَأَلَ از ترکیب لغتین است، نہ بابے علیحدہ است بر وزن فَعَاعِلَ۔ **يَتَضَارَبُ:** باہم خصومت کردن و جنگ نمودن۔ **اِفْعَلَ:** و بعضے گفتہ: کہ ازیں باب ست اِفْعَلَ بزیادت ہمزہ وصل و زیادت فاء مد غم چوں: اِدْمَجَ اِدْمَاجًا یعنی داخل شد در شیء و اِفْعَلَى بزیادت ہمزہ وصل و زیادت الف بعد لام چوں: اِجْأَوَى اِجْئَوَاءً و ظاہر آنست کہ اول از باب افتعال ست و دوم از باب افعلال، کہ اصل اِدْمَجَ اِدْمَجَ بود بر قاعدہ "ادکر" تائے افتعال را از جنس فاء کلمہ بدل نمودہ ادغام کردند اِدْمَجَ شد۔ (مولوی عبد العلی) **اِسْتَخْرَجًا:** بیرون آوردن، و بیرون کردن خواستن۔ **بناست:** یعنی اگر چہ با احتمال عقلے از ضرب چہار حالت فاء در چہار حالت عین، بعدہ حاصل را در چہار حالت لام اول شصت و چہار می شود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، و آن لفظ بفتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، و سکون عین برائے کراہت اربع حرکات و سکون ثالث مستلزم التقائے ساکنین باتصال ضمیر بارز، و حرف اخیر در ماضی بنی علی الفتح، و اختیار فحاش برائے خفت است۔ (شرح نور محمد لاہوری)

فَعْلَلَةٌ وَفَعْلَالًا چوں: دَخَرَجُ يُدَخَرِجُ دَخَرَجَةً وَدَخَرَجًا، و مزید فیہ وے راسہ باب ست.
 باب تَفَعَّلُ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعَّلًا چوں: تَدَخَرَجُ يَتَدَخَرِجُ تَدَخَرَجًا، و در ماضی ایں باب
 یک حرف زائد ست. باب اِفْعَلَّ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلًّا چوں: اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ
 اِحْرَنْجَمًا. باب اِفْعَلَّ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلًّا چوں: اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشَعَرَارًا. و در ماضی
 ہر یک ازیں دو باب دو حرف زائد ست.

فصل

اسم بر دو گونه است: مصدر و غیر مصدر. مصدر: آنست کہ از وے چیزے اشتقاق کردہ شود،
 و در آخر معنی فارسی وے دال و نون یا تاء و نون باشد، چوں الضَّرْبُ زدن، وَالْقَتْلُ کشتن فعل
 ماضی و مضارع و امر و نہی و حمد و نفی و اسم فاعل و اسم مفعول و اسم زمان و اسم مکان و اسم آلہ
 و اسم تفضیل از مصدر مشتق اند.

اِقْشَعَرَارًا: بر تراشیدن ای موے بر تن خاستن. اشتقاق: ازیں قید احتراز ست از مثل لفظ: جِدُّ وَعُنُقُ کہ بمعنی گردن ست
 و از لفظ ضمیر متکلم کہ بمعنی خویشتن آید کہ ہر دو از حلیہ اشتقاق عاری ست.

معنی فارسی: اگر ایں قید زائد نہی کرد تعریف مانع نہی شد از دخول ماضی از آنکہ مضارع از و گرفته می شود، پس ازینجا معلوم شد کہ
 اکتفاء بر یکے از و جزو تعریف درست نیست، چنانچہ از بعضے صرفیین مسامحہ واقع شد، یادہ بعضے نسخ ایں کتاب یافتہ می شود مگر
 بتکلف و اعتبار قید، فافہم. اسم تفضیل: اگر گوئی: کہ چرا ذکر نکرد از جملہ مشتقات سہ اسم دیگر را کہ صفت مشبہ و مصدر میہی
 و "فعال" بمعنی امر باشد؟ جواب: صفت مشبہ داخل ست در اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر میہی در ظرف و "فعال" بمعنی امر در
 امر، پس حاجت ذکر آنہا علیحدہ نبود. مشتق اند: ای مصدر ثلاثی مجرد از آنکہ از مصدر غیر ثلاثی مجرد اسم آلہ و اسم تفضیل نہی آید،
 اگر گوئی: کہ مضارع از ماضی مشتق می شود چنانکہ دریں کتاب می آید، وہمہ باقی از مضارع بیرون می شود، پس چگونہ راست آید
 قول او کہ ہمہ ایں دوازده از مصدر مشتق اند؟ جواب: می گویم: کہ اشتقاق از مصدر اعم ست ازینکہ بلا واسطہ باشد ہمو اشتقاق
 ماضی از اں، یا بواسطہ چوں: اشتقاق باقی بواسطہ مضارع از مصدر.

فصل

فَعَلَ يَفْعُلُ از صَحیح النَّصْرِ یاری کردن ماضی وے را چهارده مثال بود شش غائب را بود، سه ازاں مذکر را چوں: نَصَرَ نَصْرًا نَصْرُوْا، و سه ازاں مؤنث را چوں: نَصَرْتُ نَصْرَتًا نَصِرْنَ و شش مخاطب را بود، سه ازاں مر مذکر را چوں: نَصَرْتَ نَصْرَتًا نَصِرْتُمْ و سه ازاں مؤنث را چوں: نَصَرْتِ نَصْرَتًا نَصِرْتُنَّ و دو ازاں حکایت نفس متکلم را بود چوں: نَصَرْتُ نَصْرَنًا، و مستقبل را نیز چهارده مثال بود، چنانکه در ماضی دانسته شد چوں:

يَنْصُرُ	يَنْصُرَانِ	يَنْصُرُونَ	تَنْصُرُ	تَنْصُرَانِ	يَنْصُرُونَ
تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُونَ	تَنْصُرِينَ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُونَ	أَنْصُرُ
تَنْصُرُونَ	تَنْصُرِينَ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُونَ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُونَ

و دیگر ابواب پنجگانه هم بریں قیاس بود چوں: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرَبُوا تا آخر، عَلِمَ عَلِمًا عَلِمُوا تا آخر، مَنَعَ مَنَعًا مَنَعُوا تا آخر، حَسِبَ حَسِبًا حَسِبُوا تا آخر، شَرَفَ شَرْفًا شَرَفُوا تا آخر، و مستقبل چوں: يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، يَعْلَمُ يَعْلَمَانِ يَعْلَمُونَ تا آخر يَمْنَعُ يَمْنَعَانِ يَمْنَعُونَ تا آخر يَحْسِبُ يَحْسِبَانِ يَحْسِبُونَ تا آخر يَشْرَفُ يَشْرَفَانِ يَشْرَفُونَ تا آخر.

النصر: صرف صغیر:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ وَنُصِرَ يُنْصَرُ نَصْرًا فَذَلِكَ مَنْصُورٌ مَا نَصَرَ مَا نُصِرَ لَمْ يَنْصُرْ لَمْ يُنْصَرَ لَا يَنْصُرُ لَا يُنْصَرُ لَنْ يَنْصَرَ لَنْ يُنْصَرَ الْأَمْرُ مِنْهُ أَنْصَرَ لَتَنْصُرَ لَيَنْصُرَ لَيُنْصَرَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَنْصُرُ لَا تُنْصَرُ لَا يَنْصُرُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَنَصَرٌ وَالْأَلَةُ مِنْهُ مَنَصَرٌ مَنَصَرَةٌ مَنَصَارٌ التَّصْغِيرُ مِنْهُ مُنْصِرٌ مُنْصِرَةٌ وَمُنْصِيرَةٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَنَاصِرٌ وَمَنَاصِيرُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَنْصَرُ وَأُنْصِرُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ نُصْرِي وَنُصِيرِي وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَنْصَرُونَ وَأَنْصِرُونَ وَأَنْصَرُ وَأُنْصَرُ وَنُصْرِيَّاتٌ.

حکایت نفس متکلم: در ازدیاد لفظ "حکایت" و "نفس" اشعار است بر آنکه بواسطه این دو صیغه متکلم بنفسه بدون اشتراک غیر حکایت می کند، و خبر میدهد از چیزے که در ضمیر اوست بطریق خاص.

فصل

فعل مستقبل را از فعل ماضی گیرند بزایدتے یک حرف از حروف "أتین" در اول وے، وایں حروف را زوائد اربعہ خوانند، وایں حروف مفتوح باشد، مگر در چهار باب کہ ماضی آن چہار حرفی بود، أَفْعَلْ يُفْعِلُ، وَفَعَّلَ يُفَعِّلُ، وَفَاعَلَ يُفَاعِلُ، وَفَعَّلَلْ وَیُفَعِّلَلْ کہ دریں چہار باب مضموم باشد ابداء، و فعل مستقبل بمعنی حال و استقبال آید چنانکہ گوئی: أَنْصُرُ یاری کنم و می کنم، و ہر گاہ در وے لام مفتوح در آید بمعنی حال را بود چوں: لَيَضْرِبُ یعنی می زند آن یک مرد ﴿إِنِّي لَيَحْزُنُنِي﴾، و اگر سین یا سوف در آید چوں: .....
(یوسف: ۱۳)

فعل مستقبل: سابق در حاشیہ گذشتہ کہ اشتقاق بر دو نوع است بالذات و بالواسطہ، پس تناقض لازم نمی آید دریں قول، و در قول مصنف رحمہ اللہ کہ سابق گذشتہ کہ ماضی و مضارع الخ از مصدر مشتق اند؛ زیرا کہ مراد از اشتقاق در اینجا عام است، ازینکہ بالذات باشد، خواہ بالواسطہ، و در اینجا بالذات مراد است، فلا تناقض؛ لعدم اتحاد الموضوع. **أتین:** صیغہ جمع مؤنث غائب است از ماضی معروف از ایتیان بمعنی آمدن. **در اول:** اگر کہے گوید: چرا مضارع را بزایدت خاص کردند؟ جواب: میدہم: کہ تا فرق باشد در میان او و در میان ماضی. اگر گفتہ شود: چرا عکس نکردند؟ جواب گویم: کہ ماضی مقدم است بر مضارع، و ہمچنین تجرید بر تزاید مقدم است، پس اول بہ اول، و ثانی بہ ثانی دادند. **زوائد اربعہ:** زیرا کہ بر اصل بنا زائدے شود از جملہ حروف ہستند کہ زیادت در کلمہ نمی باشد مگر بواسطہ آنها.

مفتوح باشد: توضیح ایں مقام اینکہ علامت مضارع معلوم مفتوح می باشد در ہمہ ابواب، ثلاثیا کان او غیرہ، مگر در ابوابیکہ ماضیش چہار حرفی است کہ در آنجا علامت مضارع مضموم آید و ما قبل آخر کہ عین کلمہ است مکسور باشد در ہمہ ابواب غیر ثلاثی مجرد مگر ابوابیکہ اولش ہمزہ وصل برائے تعذر ابتداء بسکون چنانکہ: در اَطَهَّرَ وَ اَنَّا قَلَّ کہ ماخوذ اند از تَطَهَّرَ وَ تَنَّا قَلَّ باتائے زائد چنانکہ: در تفاعل و تفعّل بودہ باشد مفتوح آید، فاحفظ هذه الضابطه لعلها تنفعك. **مضموم باشد:** اگر گوئی: کہ ضمہ بایں چہار باب چرا خاص شد؟ گویم: کہ ضمہ اثقل است و این چہار باب اقل، پس اثقل بہ اقل دادند برائے تعادل. (شرح زنجانی) **و فعل مستقبل:** یعنی مشترک است در ہر دو زمانہ علی ما هو الصحيح. **کنم و میکنم:** بدانکہ "کنم" مجرد از "می" برائے استقبال و با "می" یعنی میکنم برائے حال، و در بعضی نسخہ " میکنم و خواہم کرد" یافتہ می شود بدون "کنم" و ایں ظاہر است. **و ہر گاہ:** ہمچنین "ما" برائے نفی چوں مَا يَضْرِبُ. **إِنِّي:** بدرستیکہ در غم ے اندازد مرا.

سَيَنْصُرُ وَسَوْفَ يَنْصُرُ، استقبال را بود، یعنی قریب ست کہ یاری خواہد کرد۔
در اول

فصل

بدانکہ الف در نَصْرًا علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل ست، و واو در نَصْرُوا علامت جمع مذکر و ضمیر فاعل ست، و تاء ساکن در نَصَرَتْ علامت تانیث فاعل ست، و ضمیر فاعل نیست، و الف در نَصَرْنَا علامت تشنیہ مؤنث و ضمیر فاعل ست، و تاء علامت تانیث ست، و نون در نَصَرْنَ علامت جمع مؤنث غائب و ضمیر فاعل ست، و تاء مفتوح در نَصَرْتِ ضمیر واحد مخاطب مذکر، و فاعل فعل ست، و تاء مکسورہ در نَصَرْتِ ضمیر واحد مخاطبہ مؤنث، و فاعل فعل ست، ثُمَّ در نَصَرْتُمَا گاہ ضمیر تشنیہ مخاطب مذکر است، و گاہ ضمیر تشنیہ مخاطبہ مؤنث و فاعل فعل ست، و تُمَّ در نَصَرْتُمْ ضمیر جمع مخاطب مذکر و فاعل فعل ست،.....

سَيَنْصُرُ: و ہمچنین بدخول نواصب و بعض جوازم و ہر دو نون تاکید خالصاً برائے استقبال باشد. **الف در نَصْرًا:** تخصیص الف برائے علامت تشنیہ بنا بر آنست تا دلالت کند بر ہما، و ہمچنین واو برائے علامت جمع مذکر تا دلالت کند بر "ہم" کہ حالا "ہم" محقق آن شہرت دارد، اگر گوئی: "ہا" و میم نیز دلالت می کند بر "ہما" و "ہم" پس چرا الف و واو را خاصۃً برائے این دلالت اختیار کردند؟ گوئیم: کہ اصل در زیادت حروف مد و لین ست.

و تاء ساکن در نَصَرَتْ: وجہ اختیار تاء برائے علامت مؤنث شاید کہ این ست کہ مخرج تا وسط الفم ست و آن در مرتبہ ثانی ست از مخرج، و ہمچنین مؤنث نیز ثانی ست در تخلیق از آنکہ حواء از پہلوئے چپ آدم علیہا السلام ثانیاً پیدا شدہ، اگر گوئی: کہ تخصیص تا برائے این زیادت چیست؟ سین و نون و غیرہ نیز از جملہ حروف زیادت از وسط الفم ست، گوئیم: کہ در تاء ترجیح دیگر یافتہ می شود آن مبدل شدن آن از حروف مد و لین کہ در زیادت اصلی ست بچو: وَكَلَانَ وَتُكَلَّانَ وَائْتَسَرَ وَائْتَسَرَا.

فاعل نیست: بدلیل آمدن فاعل ظاہر بعد او بے توسط عطف چون نَصَرَتْ امْرَأَةً باوجود امتناع تعدد فاعل.
جمع مؤنث غائب: از آنکہ دلالت می کند بر "ہنَّ" کہ ضمیر جمع مؤنث غائب ست. **نَصَرَتْ:** بجهت دلالت او بر اَنْتَ مذکر. **نَصَرَتْ:** بسبب دلالت او بر اَنْتَ مؤنث. **ثُمَّ در نَصَرْتُمَا:** از آنکہ دلالت می کند بر اَنْتُمَا کہ در تحت آن مضمر ست. **و تُمَّ در نَصَرْتُمْ:** زیرا کہ دلالت می کند بر اَنْتُمْ.

وَتُنَّ در نَصَرْتُنَّ ضمیر جمع مخاطبه مؤنث و فاعل فعل ست، و تائے مضموم در نَصَرْتُ ضمیر واحد متکلم ست خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و "نا" در نَصَرْنَا ضمیر متکلم با غیر ست خواه تشنیه خواه جمع خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و فاعل نَصَرَ و نَصَرْتُ شاید که ظاہر باشد چوں: نَصَرَ زَيْدٌ وَ نَصَرْتُ هِنْدٌ، و شاید که ضمیر مستتر باشد چوں: زَيْدٌ نَصَرَ أَيُّ هُوَ وَ هِنْدٌ نَصَرْتُ أَيُّ هِيَ، و یاء در یَنْصُرُ حرف استقبال و علامت غیبت ست، و یاء در یَنْصُرَان نیز علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیه مذکر و ضمیر فاعل ست، و نون در وے عوض رفع ست که در واحد بود، یعنی یَنْصُرُ و یاء در یَنْصُرُونَ علامت غیبت ست، و حرف استقبال و و او ضمیر جمع مذکر ست و فاعل فعل، و نون در وے عوض رفع ست که در یَنْصُرُ بود، و ایں ضمّه که هست برائے مناسبت و اوست، و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَان علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیه مؤنث و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست که در واحد بود یعنی در تَنْصُرُ،

تن: چرا که دلالت می کنند بر افتن. **و تائے مضموم در نَصَرْتُ:** اختیار تاء برائے آنست که در تحت او انا مستتر ست و ممکن نبود که از انا حرفی گیرند برائے زیادت؛ للزوم الالتباس، لهذا ناچار تاء را اختیار نمودند؛ لوجودها فی أحوالها.

و "نا" در نَصَرْنَا: نون "نا" مأخوذ از نحن ست که در تحت آن مضموم ست و الف را زیاده کردند تا التباس نیاید بجمع مؤنث غائب. **ضمیر متکلم:** و مجازاً برائے واحد متکلم ذی عظمت نیز آید چنانکه ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ (القدر: ۱)

و یا در یَنْصُر: چوں غائب متوسط ست در متکلم و مخاطب، لهذا برائے علامت آن حرفے آوردند که از وسط مخارج بوده باشد، فافهم. **عوض رفع ست:** احتراز ست از نون زیدان زیدون که عوض تنوین ست و علامت رفع الف و و اوست.

و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَان: اگر گوئی: که چرا تاء در غائب مفرد و تشنیه مؤنث آوردند و از یاء که برائے غائب مناسبت تام داشت عدول نمودند؟ گویم: که اگر یاد در اول ایں دو صیغه نیز می آوردند التباس می شد بمفرد و تشنیه مذکر، اگر گوئی: که حالا التباس نیز موجود ست بصیغائے مخاطب گویم که التباس در غائب افحش ست از التباس در مخاطب از آنکه غائب در اکثر حال غیر موجود و غیر مرئی می باشد، و مخاطب غالباً موجود و مرئی، پس وقوع التباس در مریات چندان ضرر ندارد چنانکه در غیر مریات.

ویاء در یَنْصُرْنَ علامت غیبت، و حرف استقبال ست و نون ضمیر جمع مَوْنُثْ غائب و فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرُ مخاطب علامت خطاب و حرف استقبال ست، و در وے اَنْتَ مستتر ست دائمًا کہ فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرَانِ علامت خطاب، و الف در وے علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در تَنْصُرُ بود، تاء در تَنْصُرُوْنَ علامت خطاب ست و حرف استقبال و و او ضمیر جمع مذکر و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، و ایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت داد ست چنانکہ گفتہ شد در یَنْصُرُوْنَ و تاء در تَنْصُرِیْنَ علامت خطاب ست، و یاء ضمیر واحد مخاطبہ مَوْنُثْ و فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرَانِ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و الف علامت تشنیہ مَوْنُثْ و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرْنَ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و نون ضمیر جمع مَوْنُثْ و فاعل فعل ست، و ہمزہ در اَنْصُرُ علامت نفس متکلم ست، و اُنَادِ در وے مستتر است دائمًا کہ فاعل فعل ست، و نون در نَنْصُرُ علامت متکلم مع الغیر خواہ

تاء در تَنْصُرُ: وجہ اختیار تاء برائے مخاطب آنست کہ تاء در اکثر از و او بدل می شود چنانکہ در: تکلان و وکلان، و او از منتہائے مخارج بر می آید و بمخاطب نیز کلام منتہی می شود، پس سزاوار آن ست کہ برائے علامت از حرفی مقرر کردہ شود کہ از منتہائے مخارج باشد، و چون در صورت عطف اجتماع سہ و او در مثل و و جل لازم آید، لہذا و او را بتاء بدل کردند، و دیگر آنکہ تاء بر اضمار اَنْتَ دلالت می کند. **وہمزہ در اَنْصُرُ:** اختیار الف برائے متکلم از آنست کہ او از مبدا مخارج پیدای شود، و متکلم نیز کسے است کہ ابتدائے کلام باو تعلق دارد، پس مناسب شد کہ علامت متکلم ہمیں الف مقرر کردہ شود، بعد ازاں حرکتش دادہ بہمزہ بدل کردند، تا تعذر ابتداء بسکون لازم نیاید، و احتمال دارد کہ از جہت استتار اُنَا در وے الف علامت آن کردہ باشند چنانکہ بعضی بآں رفتہ.

ونون در نَنْصُرُ: وجہ تعیین نون برائے علامت متکلم مع الغیر یا آنست کہ در ماضی نیز برائے علامت متکلم مع الغیر مقرر کردہ بودند، و یا آنست کہ ہر گاہ حرفی از حروف مد ولین باقی نماند مضطر شدند بسوے حرف دیگر سوائے نون دیگر را قابل زیادت نیافتند کہ مشابہت تمام بحرف مد ولین دارد؛ لکنہا غنۃ فی الخیشوم کما ألها مدة فی الحلق، و بعضی گفتہ: کہ بجہت مناسبت "نحن" نون را علامت قرار دادند.

مذکر خواہ مؤنث خواہ تشنیہ خواہ جمع، وَنَحْنُ در وے مستتر است دائماً و فاعل فعل ست. اما فاعل يَنْصُرُ وَتَنْصُرُ شاید کہ ظاہر باشد چوں: يَنْصُرُ زَيْدٌ وَتَنْصُرُ هِنْدٌ، و شاید کہ مستتر باشد چوں: زَيْدٌ يَنْصُرُ أَيُّ هُوَ وَهِنْدٌ تَنْصُرُ أَيُّ هِيَ.

فصل

بدانکہ چوں در فعل مستقبل حروف ناصبہ یعنی اَنْ و لَنْ و اِذَنْ و كَيْ در آید منصوب گردد، چنانچہ اَنْ اَطْلُبْ و لَنْ اَطْلُبْ اِذَنْ اَطْلُبْ و كَيْ اَطْلُبْ، و نونہائیکہ عوض رفع ست ساقط شوند بنصبے چوں: لَنْ يَطْلُبَا لَنْ يَطْلُبُوا لَنْ تَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبُوا و نون در يَطْلُبْنَ وَتَطْلُبْنَ بر حال خود باشد، کہ ضمیر فاعل ست.

و اگر حروف جازمہ در فعل مستقبل در آیند، حرکت آخر در پنج لفظ بیفتد، در يَطْلُبْ واحد مذکر غائب، وَتَطْلُبْ واحد مذکر مخاطب و مؤنث غائب، و اَطْلُبْ وَتَطْلُبْ حکایت نفس متکلم، و نونہائیکہ عوض رفع بوده اند ساقط شوند بجزرے.

خواہ تشنیہ: و گاہے برائے واحد بجهت تعظیم آید چوں: قوله تعالى: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ﴾ (یوسف: ۳).
یعنی اَنْ اِلخ: شعر:

اَنْ وَلَنْ پس كَيْ اِذَنْ ایں چهار حرف معتبر نصب مستقبل کنند ایں جملہ دائم اقتضاء

لَمَّا: شعر:

اِنْ و لم لما و لام امر ولای نہی نیز پنج حرف ایں جازم فعل اند ہر یک بے دعا

و باید دانست کہ لَمَّا نیز در مضارع عمل "لَمْ" کند و بمعنی ماضی گرداند ہچو لَمْ لیکن نفی لما مستغرق است یعنی از وقت انقضاء تا وقت تکلم ثابت، و غیر منقطع ست بخلاف نفی "لم" کہ محتمل استغراق و عدم آں ہر دو است پس گفتہ نشود: وَلَمَّا يَضْرِبُ زَيْدًا اَمْسَ لَكِنَّه ضَرَبَ الْيَوْمَ، و نیز "لما" برائے نفی امرے آید کہ امید وقوع آں باشد چنانکہ گوئی: لَمَّا يَرْكَبِ الْاَمِيرُ لِمَنْ تَتَوَقَّعُ رُكُوبُهُ. (مولوی عبدالعلی)

و حروفِ جازمه پنج اند: لَمْ وَلَمَّا وَلَامِ امر ولایِ نہیں و اِنْ شرطیہ، چنانچہ لَمْ يَضْرِبَ لَمْ يَضْرِبَا لَمْ يَضْرِبُوا إلخ، لَمَّا يَضْرِبَ لَمَّا يَضْرِبَا لَمَّا يَضْرِبُوا إلخ، لِيَضْرِبَ لِيَضْرِبَا لِيَضْرِبُوا إلخ، لَا يَضْرِبَ لَا يَضْرِبَا لَا يَضْرِبُوا إلخ، اِنْ يَضْرِبَ اِنْ يَضْرِبَا اِنْ يَضْرِبُوا إلخ، و لامِ امر در شش صیغہ غائب داخل شود، چنانکہ گذشت، و در دو صیغہ متکلم نیز داخل شود چنانکہ لِأَضْرِبَ لِتَضْرِبَ و در شش صیغہ امر مخاطب مجہول نیز داخل شود چنانکہ گوئی: لِتَضْرِبَ لِتَضْرِبَا لِتَضْرِبُوا لِتَضْرِبِي لِتَضْرِبَا لِتَضْرِبْنَ.

فصل

امر مخاطب را از فعل مستقبل مخاطب معلوم گیرند، و طریق اخذ آنست کہ حرفِ مستقبل کہ تاء ست از اول وے اندازند اگر ما بعد حرفِ مضارع متحرک باشد احتیاج بہمزہ نباشد امر بہماں بنا کنند، و حرکتِ آخر و نونِ عوض رفع کہ در مستقبل باشد بوقفہ ساقط شود، پس در باب تفعیل امر حاضر بریں وجہ باشد، صَرَّفَ صَرَّفَا صَرَّفُوا صَرَّفِي صَرَّفَا صَرَّفْنَ، و بریں قیاس بود در باب مفاعلة چوں: ضَارِبٌ ضَارِبَا ضَارِبُوا إلخ، و در باب تفاعل گوئی: تَضَارَبَ تَضَارَبَا تَضَارَبُوا تا آخر، و در باب فَعْلَلَةٌ: دَخَرَجَ دَخَرَجَا دَخَرَجُوا تا آخر، و اگر ما بعد حرفِ مستقبل ساکن باشد احتیاج افتد بہمزہ وصل؛ زیرا کہ ابتداء بساکن .....

اِنْ شرطیہ: زائد قید احتراز است از اِنْ کہ محقق باشد از اِنْ مشدد کہ عمل در فعل نکلند نحو: ﴿وَ اِنْ نَظُنُّكَ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ﴾ (الشعراء: ۱۸۶)، و همچنین از اِنْ نافیہ نحو: اِنْ اَضْرَبَ اِلَّا زَيْدًا.

صَرَّفَ: از تَصَرَّفَ بنا کردند و آخر را وقف نمودند صَرَّفَ شد. **صَرَّفُوا:** صَرَّفُوا از تَصَرَّفُوا بنا کردند تا علامت استقبال را افکندند آخر را وقف کردند علامت وقفی سقوط نونِ اعرابی شد صَرَّفُوا گردید.

ممکن نیست، پس اگر ما بعد آں ساکن ضمه باشد همزه را مضموم گردانند، و حرکت آخر و نون عوض رفع را بوقتے بیفکنند چوں:

أَنْصُرُ	أَنْصُرَا	أَنْصُرِي	أَنْصُرُوا	أَنْصُرَا	أَنْصُرْنَ
----------	-----------	-----------	------------	-----------	------------

و اگر ما بعد ساکن فتح باشد یا کسره همزه را مکسور گردانند و آخر را موقوف چوں:

أَعْلَمُ	أَعْلَمَا	أَعْلَمِي	أَعْلَمُوا	أَعْلَمَا	أَعْلَمْنَ
وَاضْرِبْ	وَاضْرِبَا	وَاضْرِبِي	وَاضْرِبُوا	وَاضْرِبَا	وَاضْرِبْنَ

و چوں همزه وصل متصل شود بما قبل خود ساقط گردد در عبارت و تلفظ، و در کتابت باقی ماند چوں
فَاطِلْبٌ ثُمَّ أَطْلُبُ.

فصل

مجموع افعال بر دو نوع است: لازم و متعدی، لازم آنست که از فاعل تجاوز نکند و بمفعول به نرسد چوں: ذَهَبَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرٌو، .....

ممکن نیست: گفته شود: چه وجه دارد در زیادت همزه برائے ابتداء؟ جواب: همزه اقوی است؛ لکونه من اعلیٰ المخارج، اگر پرسند؛ چرا همزه را خاص کردند از میان حروف حلق؟ جواب: همزه مشابهت بحرف علت دارد. اگر پرسند چرا فاء را حرکت ندادند؟ جواب: اگر فتح میدادند التباس می آمد بماضی و بکسره هم بلغت بعضی و بضمه در بعض مواضع خروج از ضمه بکسره، و بعض دیگر را حمل نمودند. **مضموم گردانند:** چه اگر کسره دهند لازم آید خروج کسره بسوئے ضمه در نحو: أَنْصُرُ از آنکه حرف ساکن واسطه ضعیف می باشد پس گویا کالعدم است، و بعضی گفته اند: که ضمه و کسره بنا بر اتباع عین است، و چوں اتباع در فتح از جهت التباس بمشکلم ممکن نبود لاجرم در آنجا نیز کسره دادند از آنکه اصل است در تحریک ساکن.

ما بعد ساکن: از آنکه اصل در حروف سکون است و تحریک ساکن بکسره می شود. **بمفعول به نرسد:** قید مفعول به برائے آنست که لازم و متعدی در اقتضائے مفاعیل اربعه باقیه برابرند، و ما به الفرق همیں است.

و متعدی آنست کہ از فاعل در گذرد و بمفعول بہ برسد چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و فعل لازم را بہمزہ افعال یا بتضعیف عین تفعیل یا بحرف جر متعدی سازند چوں: أَذْهَبْتُ زَيْدًا وَفَرَحْتُهُ وَذَهَبْتُ بِزَيْدٍ وَانْطَلَقْتُ بِهِ.

فصل

چوں فعل را از برائے مفعول بنا کنند در ماضی ثلاثی مجرد فاعل فعل را بضم کنند، و عین فعل را بکسر چوں: نُصِرَ نُصْرًا نُصِرُوا تا آخر، و ضَرِبَ ضَرْبًا ضُرِبُوا تا آخر، و عَلِمَ عَلِيمًا عَلِمُوا تا آخر، و مُنِعَ مُنْعًا مُنِعُوا تا آخر، و حُسِبَ حُسْبًا حُسِبُوا تا آخر، و شُرِفَ شَرَفًا شُرِفُوا تا آخر،

و متعدی آنست: بدانکہ طریق تعدیہ ہفت ست سہ ازاں در کتاب مذکور ست اما چہار باقی پس یکے ازاں الف مفاعلت است چوں: جَلَسَ زَيْدٌ وَجَالَسْتُ زَيْدًا، دوم بنائے فعل بر فَعَلَ يَفْعَلُ برائے غلبہ چوں: كَارَمَنِي فَكَرَمْتُهُ أَيَّ غَلَبْتُهُ فِي الْكَرَمِ. سوم: بنائے فعل از استفعال برائے طلب یا نسبت بسوئے شے چوں: اسْتَخَرْتُ الْمَالَ أَيَّ طَلَبْتُ خُرُوجَهُ، وَاسْتَحْسَنْتُ زَيْدًا أَيَّ نَسَبْتُهُ إِلَى الْحُسْنِ، چہارم تضمین چوں: لَا أَتَوَكَّ جُهْدًا أَيَّ لَا أَمْنَعُكَ جُهْدًا.

فائے فعل را: وجہ ایں تغیر در مجہول بنا بر آنست کہ ہر گاہ تغیر در معنی واقع شد، و اصل آنست کہ لفظ را نیز متغیر نمایند وقت تغیر معنی، لہذا از فَعَلَ فُعِلَ آوردند نہ بسوئے سائر اوزان دیگر کہ سکون عین و فتح و ضمہ آں باشد؛ زیرا کہ ایں ہمہ در اوزان اسم یافتہ می شود بخلاف فُعِلَ کہ در اسم نادر الوقوع ست، و واجب آنست کہ در صورت تغیر بوزن ملا بس نشود کہ در ضدش یعنی اسم یافتہ شود و اگر فُعِلَ بالعکس کردند لازم می آمد خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ بسیار اثقل ست از خروج ضمہ بسوئے کسرہ، و فائدہ حذف نمودن فاعل و قیام مفعول بہ بجائے آں باغراضے ست شتی یکے ازاں تعظیم فاعل ست نحو: ضَرَبَ اللَّصُّ إِذَا ضَرَبَهُ الْكَبِيرُ. دوم تحقیر آں نحو: طُعِنَ الْأَمِيرُ إِذَا طَعَنَهُ الْحَقِيرُ، و امثال ایں کہ ذکرش بطول می انجامد.

و عِلْم: بدانکہ مصنف رحمہ اللہ در بیجا تسبیلا للمبتدئین بسط را بکار بستہ و احقر قاعدہ مختصر ماضی مجہول بیان می کند حفظش باید کرد پس بدانکہ ماضی اگر زائد از سہ حرف ست اولش اگر تائے زائدہ است آن تاء و ما بعدش را مضموم کنندہ ماقبل آخر را مکسور چوں: تُعْهَدُ وَتُدْخِرُجَ و یا ہمزہ وصل پس ضمہ دہند ہمزہ و حرف ثالث را چوں: أُفْتَعِلَ وَاسْتُفْعِلَ، و اگر بیچ یکے ازینا در اولش نباشد پس اولش را ضمہ دہند، و ماقبل آخرش را کسرہ چوں اَلْكَرَمِ وَدُخْرِجِ الخ.

و در باب افعال همزه را مضموم و عین فعل را مکسور کنند چوں: اُکْرِمَ اُکْرِمًا اُکْرِمُوا تا آخر، و همچنین در باب مفاعلة لیکن چوں فاء مضموم شود الف منقلب گردد بواو چوں: ضُورِبَ ضُورِبًا ضُورِبُوا تا آخر، و در باب تفاعل و تاء و فاء مضموم کنند و عین مکسور چوں: تُعْهِدَ تُعْهِدًا تُعْهِدُوا تا آخر، و الف تفاعل نیز منقلب گردد بواو چوں: تُعْهِدَ تُعْهِدًا تُعْهِدُوا تا آخر، و در باب افتعال همزه و تاء مضموم شوند، و عین مکسور چوں: اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبًا اُكْتَسِبُوا تا آخر، و در باب انفعال همزه و فاء مضموم شوند و عین مکسور چوں: اُنْصِرِفَ اُنْصِرِفًا اُنْصِرِفُوا تا آخر، و در باب افعلال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں: اُحْمَرَّ اُحْمَرًّا اُحْمَرُّوا تا آخر، و در باب استفعال همزه و تاء را مضموم کنند و عین را مکسور چوں: اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجًا اُسْتُخْرِجُوا تا آخر، و در باب افعللال همزه و عین مضموم شوند و الف منقلب گردد بواو و لام اول مکسور چوں: اُحْمُورَّ اُحْمُورًّا اُحْمُورُّوا تا آخر، و در باب فعللة فاء مضموم شود و لام اول مکسور چوں: دُخِرَجَ دُخِرَجًا دُخِرَجُوا تا آخر، و در باب تفعّل تاء و فاء مضموم شوند و لام اول مکسور چوں: تُدْخِرَجَ تُدْخِرَجًا تُدْخِرَجُوا تا آخر، و در باب افعللال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں: اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمًا اُحْرُنِجِمُوا تا آخر، و در باب افعلال همزه و عین مضموم شوند و لام اول مکسور چوں: اُقْشِعِرَّ اُقْشِعِرًّا اُقْشِعِرُّوا تا آخر.

فصل

چوں فعل مستقبل را از برائے مفعول بنا کنند حرف استقبال را بضم کنند اگر مضموم نباشد .....

همزه: زیرا که ضمه فاء ممکن نیست ورنه همزه بیکار شود، و ضمه همزه فقط که در معرض زوال است کافی نیست لهذا تاء را نیز مضموم کردند. **وتاء مضموم:** زیرا که در صورت ضمه تاء فقط لازم آمدے تغیر عارض باوجود اصلی، و آن در معرض زوال است.

وعین را بفتح کنند اگر مفتوح نباشد چوں: يُنْصَرُ وَيُكْرَمُ وَيُضَارَبُ وَيُصَرَّفُ وَيُتَصَرَّفُ وَيُكْتَسَبُ وَيُتَضَارَبُ وَيُحْمَرُ وَيُسْتَخْرَجُ وَيُحْمَرُ، ودر رباعی لام اولی را مفتوح کنند بجائے عین کلمه چوں: يُدْخَرُ وَيُتَدَخَرُ وَيُحَرَنَجَمُ وَيُقَشَعَرُ.

فصل

بدانکه امر حاضر مجهول بطریق امر غائب مجهول باشد چوں: لَتَضْرَبَ لَتَضْرَبَا لَتَضْرَبُوا تا آخر، ودریں قیاس بود امر مجموع افعال ثلاثی مجرد، و مزید فیہ وے، و رباعی مجرد، و مزید فیہ وے.

فصل

چوں نون تاکید ثقیله در آید در امر حاضر معلوم گوئی: اُطْلُبَنَّ اُطْلُبَانَّ اُطْلُبَنَّ اُطْلُبَنَّ اُطْلُبَانَّ ودر مجهول گوئی: لَتُطْلَبَنَّ لَتُطْلَبَانَّ لَتُطْلَبَنَّ لَتُطْلَبَانَّ لَتُطْلَبَانَّ، ودر امر غائب معلوم گوئی: لِيُضْرَبَنَّ لِيُضْرَبَانَّ لِيُضْرَبَنَّ تا آخر، ودر مجهول لِيُضْرَبَنَّ لِيُضْرَبَانَّ لِيُضْرَبَنَّ تا آخر، ودریں قیاس در معروف و مجهول نمی نیز در آید چوں: لَا تَضْرَبَنَّ لَا تَضْرَبَانَّ لَا تَضْرَبَنَّ اِلَى آخِرِه.

چوں لتضرب: باید دانست که در حقیقت این لام مکور مضارع را بمعنی امر گردانند، ودر آخر آن عمل "لم" کند، ودر صیغائے امر حاضر داخل نشود الا بطریق شاذ چنانکه آنحضرت ﷺ فرمود: لَتَزُرَّهُ وَلَوْ بِشَوْكَةٍ یعنی باید که تکه گریبان آنرا به بندی اگرچه باخاری باشد و از همیں قبیل است که گاهی لام مفتوح هم بایں معنی بر مضارع داخل شود کما فی قولم: لَيَزَعُ یعنی باید که پرہیزگاری کند، و بعض گفته: که فتح لام امر لغت بنی سلیم ست، اما ہر گاہ مامورین جماعت میان حاضر و غائب مشترک و مخلوط باشند اولی تغلیب حاضر است پس گفته شود: افعلوا برائے حاضرین و غائبین معاً، و گاہے برائے مامورین جماعت مخلوط ست لام امر باتائے خطاب ہم جمع کنند مثل: لَتَأْخُذُوا مَصَافِّكُمْ، یعنی باید که شما بگیرید مقامات جنگ خود را، (مولانا محمد عبدالعلی آس)

چوں نون تاکید: بدانکہ نون تاکید بمعنی البتہ آید و از آنجا کہ تاکید در چیزے حاصل در ماضی ممکن نیست، و ہمچنین در چیزے حاصل در زمان حال کہ چنداں فائدہ ندارد مختص شد دخول آن بر صیغہ استقبال.

اما او در جمع مذکر بیفتند؛ زیرا کہ ضمہ دلالت می کند بر واو، ویاء در مخاطبہ مؤنث بیفتند؛ زیرا کہ کسرہ دلالت می کند بر یاء، و در جمع مؤنث الف فاصلہ در آوردند، تا فاصلہ باشد میان نون تاکید و میان نون جمع مؤنث، کہ ضمیر ست، و ہر جا کہ نون تاکید ثقیلہ در آید نون تاکید خفیفہ نیز در آید، الا در تشنیہ مذکر و مؤنث، و در جمع مؤنث چوں: اُطْلُبْنَ اُطْلُبْنَ اُطْلُبْنَ لَا تَطْلُبْنَ لَا تَطْلُبْنَ لَا تَطْلُبْنَ.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن فاعِلْ آید غالباً چوں: طَالِبٌ طَالِبَانِ طَالِبُونَ طَلَبَةٌ طَلَبَاتٌ طَلَبٌ، طَالِبَةٌ طَالِبَتَانِ طَالِبَاتٌ وَطَوَالِبٌ. و گاہ باشد کہ بر وزن فَعِيلٌ آید چوں: شَرُفٌ يَشْرُفُ شَرَفًا وَشَرَافَةٌ فَهُوَ شَرِيفٌ. و بر وزن فَعَلٌ نیز آید چوں: حَسَنٌ يَحْسُنُ حُسْنًا فَهُوَ حَسَنٌ، و بر وزن فَعَالٌ وَفَعِلٌ وَفَعُولٌ وَفُعَالٌ ہم آید چوں: جَبَانٌ وَحَشِينٌ وَصَعْبٌ وَذُلُولٌ وَشُجَاعٌ و بر وزن

بزدل درشت تند رام شد دلیر

اما او در جمع مذکر بیفتند: اما در افتادن واو ویاء شرط آنست کہ مدہ باشد پس از جہت التقائے ساکنین صورۃً در آن مدہ و نون تاکید بیفتند، و اگر نہ و او را حرکت ضمہ دهند چوں: اِخْشَوْنَ، ویاء را حرکت کسرہ چوں اِخْشَيْنَ، و ہمچنین نونہائے اعرابی را حذف کنند از آنکہ ما قبل این نون بنی می باشد، و در بنا و اعراب تضادست، لہذا علامتش را از لفظ حذف کنند، اگر گوئی: و او ویاء را چرا از جہت التقائے ساکنین حذف کردند؟ حال آنکہ اجتماع ساکنین علی حدہ کہ عبارت از بودن ساکن اول مدہ و ثانی مد غم ست در کلام عرب بسیار واقع است، گویم: آری، لیکن چوں ضمہ و کسرہ بر محذوف دلالت می کرد حاجت ذکر و او ویاء نہاند، و در تشنیہ بر فتح اکتفاء نکرده الف را محذوف نساختند؛ لالتباس بینہ و بین الواحد. فائدہ: در فرق اسم فاعل و صفت مشبہ و مبالغہ، پس بدانکہ این ہر سہ در معنی فاعل مشترک نہند، اما اسم فاعل برائے حدوث آید، و صفت مشبہ و مبالغہ برائے دوام، اگر گوئی: کہ این فرق کار آمدنی نیست؛ زیرا کہ اسم فاعل از غیر ثلاثی نیز برائے ثبوت و دوام آید، گویم: کہ شرط کردہ اند در صفت مشبہ کہ صیغہ او مخالف باشد با اسم فاعل تا آنکہ طَالِقٌ وَحَائِضٌ را صفت مشبہ نگویند، اگر چہ بمعنی ثبوت آمدہ، می گویند: کہ استعمال آنها برائے ثبوت بطریق مجازست، و از غیر ثلاثی اسمیکہ بمعنی ثبوت مخالف بصیغہ فاعل باشد نیافتہ اند تا صفت مشبہ گفتہ شود، اما فرق در صفت مشبہ و مبالغہ این ست کہ اگر از فعل لازم آید آن را صفت مشبہ نگویند، و اگر از متعدی باشد مبالغہ نامند، اگر گوئی: کہ مصنف **رحمہ** رَحِمَنٌ کہ از رَجَمَ متعدی ست در اوزان صفت شمار کردہ، گویم: کہ فعل لازم اعم ست از آنکہ در اصل وضع باشند یا اورا لازم کردہ باشد، و درین جا ہم گودر اصل متعدی بود، لیکن چون اشتقاق این صفت از ان کردند مضموم العین نمودہ لازم گردانیدند، کذا فی "الفائق" و غیرہ.

فَعْلَانٌ نِيز آيد چوں رَحْمَنٌ، و ہر چہ برین وز نہا آمده است آنرا مشبہ خوانند.

فصل

بدانکہ صیغہ فَعَالٌ مبالغہ را بود در فاعل چوں: رَجُلٌ ضَرَابٌ وَامْرَأَةٌ ضَرَابٌ مذکر و مؤنث در
وے یکساں ست، و فَعُولٌ نیز مبالغہ را بود چوں: رَجُلٌ طَلُوبٌ ^{مرد بسیار خواہندہ} اِمْرَأَةٌ طَلُوبٌ، و گاہ باشد کہ تاء
زیادہ کنند برائے زیادت مبالغہ چوں: رَجُلٌ عَلَامَةٌ ^{مرد بسیار تر دانندہ} وَامْرَأَةٌ عَلَامَةٌ وَرَجُلٌ فَرُوقَةٌ ^{مرد بسیار فرق کنندہ} وَامْرَأَةٌ فَرُوقَةٌ،
و مِفْعَالٌ وَ مِفْعِيلٌ وَ فِعْعِيلٌ نیز مبالغہ را بودند مذکر و مؤنث در و یکساں ست چوں: رَجُلٌ مِفْضَالٌ
وَ اِمْرَأَةٌ مِفْضَالٌ وَ رَجُلٌ مَنطِيقٌ ^{مرد بسیار گو} وَ اِمْرَأَةٌ مَنطِيقٌ وَ رَجُلٌ شَرَّيرٌ ^{مرد بسیار شریر} وَ اِمْرَأَةٌ شَرَّيرٌ، و فُعَالٌ نیز مبالغہ را
بود چوں: رَجُلٌ طُوَالٌ وَ اِمْرَأَةٌ طُوَالٌ.

فصل

اسم مفعول از ثلاثی مجرد بر وزن مَفْعُولٌ آید چوں: مَضْرُوبٌ مَضْرُوبَانِ مَضْرُوبُونَ تا آخر.

مبالغہ: ابیات:

مُبَالِغٌ كَالْحَدِيرِ رَحْمَنٌ بِالْمِفْضَالِ مَنطِيقٌ   رَحِيمٌ مَجْزَمٌ ضَحْكُهُ صَبُورٌ ثُمَّ صِدِّيقٌ
عُجَابٌ وَالْكُبَارُ أَيْضًا وَكُبَارٌ وَعَلَامٌ   وَقُدُّوسٌ وَقَيُّومٌ وَكَافِيَةٌ وَفَارُوقٌ
وَتَاءٌ زَيْدٌ فِيهِ لَيْسَ لِلتَّائِيثِ خُذْ هَذَا   وَلَمْ يُفَرِّقْ بَتَاءً فِيهِ تَذَكِيرٌ وَتَأْنِيثٌ

پس این اوزان مبالغہ را از انجا کہ بیش تر از اسم ہر چیزیکہ باشد وزنی بنا کنند بر شخصیکہ ملا بس آن چیز ست از ملحقات اسم فاعل
دانند، چوں کاسی بر وزن قَاضٍ اَي دُوْ كَسُوْةٍ وَ مَاءٌ دَافِقٌ دُوْ دَفَقٍ و خلیل گفته: کہ از آنست طَالِقٌ وَ حَائِضٌ اَي ذات طلاق
و حیض. (مولوی عبد العلی آسی) **ضَرَابٌ**: بفتح اول و تشدید راء بر درم سکہ زنندہ.

اسم مفعول: اگر گوئی: قید غالباً دریں جا چرا ترک کرد، و حال آنکہ ذکرش ضرور بود؛ زیرا کہ گاہے بر وزن فَعِيلٌ و فَعُولٌ چوں:
قَتِيلٌ وَ دُوْدٌ نیز آید؟ جواب: عدم ذکر این قید از دو وجہ ست: یکے اعتماد بر ذکر این قید در ماسبق در بحث اسم فاعل. دوم:
قلت محیء این اوزان در اسم مفعول بخلاف اسم فاعل کہ بہ نسبت اسم مفعول بر وزن غیر فاعل ہم کثیر الوقوع ست.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مزید و از رباعی مجرد و مزید فیہ چون فعل مستقبل معلوم آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرف استقبال نہادہ شود، و ما قبل آخر مکسور گردد اگر مکسور نباشد چون: مُکْرَمٌ و مُدْخَرَجٌ و مُتَدَخَرَجٌ، و اسم مفعول چون فعل مستقبل مجہول آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرف استقبال نہادہ شود و ما قبل آخر مفتوح شود چون: مُکْرَمٌ و مُدْخَرَجٌ و مُتَدَخَرَجٌ و مجموع این دانستہ شود، اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰی.

فصل

معتل فاء از باب فَعَلَ يَفْعُلُ نیامدہ است، و مثال واوی از باب فَعَلَ يَفْعِلُ می آید. اَلْوَعْدُ وَعْدَہ کردن، ماضی معلوم: وَعَدَ وَعَدَا وَاَتَا آخر، چنانکہ در صحیح دانستہ شد ازین جہت اورا مثال گویند یعنی مانند صحیح ست در حق احتمال حرکات و سکنات، و صرف مستقبل معلوم: يَعِدُ يَعِدَانِ يَعِدُونَ تا آخر، اصل يَعِدُ يُوْعَدُ بود و او واقع شد میان یائے مفتوح و کسرہ لازم، و اورا حذف.....

فعل مستقبل: و گاہے بر غیر این وزن نیز آید چنانچہ یافِعٌ از ایفاع بمعنی گواہیدن، و مُسْتَهَبٌ بفتح ہاء اسم فاعل اُسْتَهَبَ بمعنی اُسْرَعَ وَ سَبِقَ وَاَزْأَحَسَّ حَسَّاسٌ وَاَزْأَلَمَ اَلِيمٌ.
و ما قبل آخر مفتوح شود: و در بعض نسخ بعد این "اگر مفتوح نباشد" نیز یافتہ می شود خدا یا بر قید اتفاقی حمل کردہ شود، الا ہیج مضارع مجہول نیست کہ ما قبل آخرش مفتوح نباشد.
وَعَدَ: صرف صغیر:

وَعَدَ يَعِدُ وَعَدَا وَعِدَّةٌ وَمِيعَادًا فَهُوَ وَاَعِدَّ وَوُعِدَ يُوْعَدُ وَعَدَا وَعِدَّةٌ وَمِيعَادًا فَذَلِكَ مَوْعُودٌ مَا وَعَدَ مَا وُعِدَ لَمْ يَعِدْ لَمْ يُوْعَدْ لَا يَعِدُ لَا يُوْعَدُ مَا يَعِدُ مَا يُوْعَدُ لَنْ يَعِدَ لَنْ يُوْعَدَ الْأَمْرُ مِنْهُ عِدٌّ لِيُوْعَدَ لِيُوْعَدَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا تَعِدْ لَا تُوْعَدْ لَا يَعِدُ لَا يُوْعَدُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَوْعِدٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ وَالْأَلَّةُ مِنْهُ مِيعَدٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ وَمِيعَدَةٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ وَمِيعَادٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أُوْعِدُ أُوَاعِدُ الْمُؤَنَّثُ مِنْهُ وُعِدَى وَوُعِدَى.

کردند برائے ثقالت یَعِدُ شد، و باتاء و ہمزہ و نون نیز انداختند برائے موافقتِ باب۔
امر حاضر معلوم:

عِدْ	عِدَا	عِدُوا	عِدِي	عِدَا	عِدْنَ
------	-------	--------	-------	-------	--------

بانون ثقیلہ:

عِدَنَّ	عِدَانَّ	عِدُنَّ	عِدِنَّ	عِدَانَّ	عِدْنَانَّ
---------	----------	---------	---------	----------	------------

بانون خفیفہ:

عِدَنَّ	عِدُنَّ	عِدِنَّ
---------	---------	---------

امر غائب معلوم:

لِيَعِدْ	لِيَعِدَا	لِيَعِدُوا
----------	-----------	------------

تا آخر بانون ثقیلہ و خفیفہ نیز بر اس وجہ کہ دانستہ شد، و حال بالَم و لَمَّا و اِنْ شرطیہ چنان ست کہ در صحیح دانستہ شد، و بِال لَنْ ناصبہ: لَنْ يَّعِدَ لَنْ يَّعِدَا لَنْ يَّعِدُوا تا آخر، ماضی مجہول: وُعِدَ وُعِدَا وُعِدُوا تا آخر بر قیاس مجہول صحیح، مستقبل مجہول: يُوعَدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر و او باز پس آمد؛ زیرا کہ کسرہ بیفتاد، اسم فاعل: وَاَعِدْ وَاَعِدَانِ وَاَعِدُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْعُودٌ مَوْعُودَانِ مَوْعُودُونَ تا آخر۔

مثال یائی از باب فَعَلَ يَفْعِلُ المیسر: قمار باختن، ماضی معلوم: يَسَرَ يَسِرَا يَسِرُونَ تا آخر، ....

موافقتِ باب: اگر گفته شود: اصل در حمل آنست کہ حمل کردہ شود قلیل بر کثیر پس چرا ار تکاب غیر اصل نمودند؟ گوئیم: کہ مقصود تخفیف در کلام ست، و او حاصل نمی شود مگر بهمیں طریق، اگر گوئی: چرا در یُوْعَدُ مجہول و او برائے تبعیت یَعِدُ حذف نکردند؟ جواب: مجہول مغایر معروف ست، بخلاف اخوات وے موافقت در معروفیت. **عِدْ:** در اصل اِوْعِدْ بود و او را بجہت موافقت مضارع حذف کردند بعدہ ہمزہ کہ بجہت تعذر ابتداء بسکون آوردہ بودند چوں ابتداء بسکون نہاند ہمزہ را نیز حذف کردند عِدْ شد۔

مستقبل معلوم: **يَيْسِرُ يَيْسِرَانِ يَيْسِرُونَ** تا آخر، امر حاضر معلوم: **اَيْسِرْ اَيْسِرَا اَيْسِرُوا** تا آخر، بانون ثقیلہ: **اَيْسِرَنَّ اَيْسِرَانَّ اَيْسِرُنَّ** تا آخر، بانون خفیفہ **اَيْسِرَن اَيْسِرُن اَيْسِرِن**، امر غائب معلوم: **لْيَيْسِرْ لْيَيْسِرَا لْيَيْسِرُوا**، اسم فاعل واسم مفعول بر قیاس صحیح، ماضی مجہول: **يُسِرَ اِلَخ**، مستقبل مجہول: **يُوسِرُ اِلَخ**۔ مثال واوی از باب **فَعَلَ يَفْعَلُ**، **الْوَجَلُ**: ترسیدن **وَجَلَ يَوْجَلُ وَجَلًا** فهو **وَاجِلٌ** فذاک **مَوْجُولٌ** الامر منه **اِيَجَلُ**۔ مثال واوی از باب **فَعَلَ يَفْعَلُ**، الوضع: نہادن **وَضَعَ يَضَعُ وَضَعًا** فهو **وَاضِعٌ** فذاک **مَوْضُوعٌ** الامر منه **ضَعُ**۔ واز باب **فَعَلَ يَفْعَلُ**، **الْوَرَمُ**: آما سیدن **وَرِمَ يَرِمُ وَرَمًا** فهو **وَارِمٌ** الامر منه **رِمَ** مثل **عَدَ**۔ واز باب **فَعَلَ يَفْعَلُ**، **الْوَسْمُ**: .....

يَيْسِرُ: بدویاء علی المذہب ^{الصحيح}، و بعضی یائے ثانی را حذف کنند حملاً علی الواوی، اما قلیل ست، و بعضی واورا بالف بدل کنند و **يَاَعْدُ** و **يَاَسِرُ** خوانند و آن نیز قلیل ست۔ **اِيَجَلُ**: در اصل **اَوْجَلُ** بود و او ساکن ما قبلش مکور آن واورا بیاء بدل کردند۔ **يَضَعُ**: در اصل **يَوْضَعُ** بود و او واقع شد در میان یائے مفتوح و کسرہ تقدیری و این ثقیل بود آن واورا انداختند، بعدہ کسرہ ضاد را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق **يَضَعُ** شد، اگر گوئی: چرا در **يَعْدُ** و اخوات اور رعایت حرف حلق نہ نمودند؟ جواب: فتح برائے حرف حلق سماعی ست۔ **ضَعُ**: در اصل **اَوْضَعُ** بود واورا از جهت موافقت مضارع آگلدند، و ہمزہ کہ بجہت تعذر ابتداء بکون آورده بودند چون ابتداء بکون نماند، ہمزہ را نیز آگلدند۔

الوسم: باید دانست کہ **الْوَسْمُ** بمعنی نشان کردن و داغ نہادن از باب **ضَرَبَ يَضْرِبُ** آمدہ، کذا فی "القاموس" و "الصراح" و "المنتخب"۔ بریں تقدیر مضارع **يَسِمُ** مثل **يَعْدُ** بخذف و او خواهد آمد نہ **يَوْسُمُ**، و دخولش دریں باب **کَرَمَ** بہج وجہ صحیح نمی تواند شد زیرا کہ خاصیت این باب صفت خلقی و امر طبعی ست یعنی فعل از نفس طبیعت صادر می شود و موصوفش براں مجہول و مخلوق بود چون سوائے طبع چیزی دیگر را در آں دخل نیست لا محالہ لازم و غیر منتفک باشد، کذا صرح ابن الحاجب، و حال آں کہ وسم متعدی ست و نیز از لازم صیغنائے مجہول و مفعول چنانکہ دریں باب مذکور شد نمی آید، شاید کہ مغالطہ از تحریف قلم نا سخیں رو داده شدنہ از مصنف علام - قدس سرہ الشریف -؛ لآنہ سید ارباب النحو و التصریف، و براہل علم و فن، چنانکہ علو پایہ معلوماش اوج گرائے تحقیقات مباحث علمیہ است مثل آفتاب روشن، و اگر رجوع بنسخ قلمیہ قدیمہ کردہ آید غالب کہ عبارت ازیں باب ایں چنینی باشد، **الْوَسَامَةُ** خود روشن شدن و **وَسَمَ يَوْسُمُ وَ سَامَةً** فهو **وَسِيمٌ** الامر منه **اَوْسُمُ اِلَخ** کہ در کتب لغت معتبرہ مثل "قاموس" و "صراح" و "منتہی الارب" و "منتخب" و غیرہ **الْوَسَامُ** و **الْوَسَامَةُ** بمعنی نیکو رو و خوبصورت شدن از باب **کَرَمَ** نوشته است و دریں ضعف طبعی است چنانکہ خاصیت ایں باب مذکور شد، فافہم۔ (مولوی عبد العلی آسی)

داغ نهادن و سَمَ یَوسَمَ و سَمًا فهو و اسم و ذاك مَوْسُومُ الامر منه اَوْسَمَ و النهي عنه لَا تَوْسَمَ.

فصل

در اجوف واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ، الْقَوْلُ: گفتن ماضی معلوم: قَالَ قَالَا قَالُوا إلخ، قَالَ در اصل قَوْلَ بود و او متحرک ما قبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند قَالَ شد، همچنین تا قَالَتَا، وَقُلْنَا در اصل قَوْلُنَ بود چون و او الف شد بالتقائے ساکنین بیفتاد قُلْنَا شد فته قاف را بضمه بدل کردند تا دلالت کند که عین فعل که افتاده است و او بودن یا، مستقبل معلوم: يَقُولُ يَقُولَانِ يَقُولُونَ تا آخر يَقُولُ در اصل يَقُولُ بود، ضمه بر و او ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند يَقُولُ شد و در يَقُلْنَ وَتَقُلْنَ و او بالتقائے ساکنین بیفتاد، امر حاضر معلوم: قُلْ قُولَا قُولِي قُولَا قُلْنَ، اصل قُلْ أَقُولُ بود ماخوذ از تَقُولُ، ضمه بر و او ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، و او بالتقائے ساکنین بیفتاد، أَقُلْ شد، بحرکت قاف از همزه وصل مستغنی شدند همزه نیز بیفتاد قُلْ شد، و ترارسد که گوئی: قُلْ از تَقُولُ ماخوذست چون تا انداخته شد و لام بوقفه ساکن گشت و او بالتقائے ساکنین بیفتاد قُلْ شد امر غائب معلوم: لِيَقُلْ لِيَقُولَا لِيَقُولُوا تا آخر، نهی غائب: لَا يَقُلْ لَا يَقُولَا لَا يَقُولُوا تا آخر، امر حاضر بانون ثقیله: قُولَنَّ قُولَانَّ قُولَنَّ تا آخر، بانون خفیفه: قُولَنَّ قُولَنَّ قُولَنَّ، .....

الْقَوْلُ: صرف صغیر:

قَالَ يَقُولُ قَوْلًا فَهُوَ قَائِلٌ وَقَوْلِيْلٌ وَقِيلَ يُقَالُ قَوْلًا فَذَاكَ مَقُولٌ وَمَقِيْلٌ لَمْ يَقُلْ لَمْ يَقُلْ لَا يَقُولُ لَا يَقُولُ الْأَمْرُ مِنْهُ قُلْ لِتَقُلْ لِتَقُلْ لِيَقُلْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقُلْ لَا تَقُلْ لَا يَقُلْ لَا يَقُلْ الظَّرْفُ مِنْهُ مَقَالٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَقُولٌ وَمَقَوْلَةٌ وَمَقَوَالٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَقَاوِلٌ وَمَقَاوِيلٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُقَيِّلٌ وَمُقَيِّلَةٌ وَجَاءَ مُقَيِّوْلٌ وَمُقَيِّوْلَةٌ بِالتَّصْحِيحِ، أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَقُولُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ قُولِي وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَقَاوِلُ وَقَوْلٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَقِيْلٌ وَقَوْلِيْلٌ.

لِيَقُلْ: در اصل لِيَقُولُ بود ضمه بر و او د شوار داشته نقل کرده بما قبل دادند اجتماع ساکنین شد میان و او و لام و او افتاد.

امر غائب بانون ثقیلہ: لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَانَ لَيَقُولَنَّ تا آخر، در نہی: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَانَ لَا يَقُولَنَّ تا آخر، ونون خفیفہ: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ، در قَوْلَنَّ وَلَيَقُولَنَّ وَلَا يَقُولَنَّ واو باز پس آمد؛ زیرا کہ التقاء ساکنین نماند، ماضی مجہول: قِيلَ قِيلًا قِيلُوا تا آخر، قِيلَ در اصل قَوْلَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بقاف دادند بعد سلب حرکت قاف قَوْلَ شد، واو ساکن ماقبل او مکسور، پس واو منقلب شد بیاء، واو از قُلَنَّ تا آخر بالتقاء ساکنین افتاد، ضمہ اصل قاف باز آمد صورت معلوم و مجہول امر یکے شد اصل قُلَنَّ معلوم قَوْلَنَّ ست، واصل قُلَنَّ مجہول قَوْلَنَّ، واصل قُلَنَّ امر اُقُولَنَّ، مستقبل مجہول: يُقَالُ يُقَالَانِ يُقَالُونَ تا آخر، يُقَالُ در اصل يُقَوْلُ بود واو متحرک ماقبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کردہ بقاف دادند واو در اصل متحرک بود اکنون ماقبل وے مفتوح گشت آں واو را بالف بدل کردند يُقَالُ شد، ہمچنین در دیگر الفاظ، ودر یَقُلَنَّ الف بالتقاء ساکنین بیفتاد، امر غائب مجہول: لَيُقَلَّ لَيُقَالَا لَيُقَالُوا تا آخر، نہی غائب مجہول لَا يُقَلَّ لَا يُقَالَا لَا يُقَالُوا تا آخر، اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلَانِ قَائِلُونَ تا آخر، قَائِلٌ در اصل قَاوِلٌ بود، چوں واو را در فعل ماضی بالف بدل کردند، در اسم فاعل نیز چنین کردند، والف را حرکت کسرہ دادند، قَائِلٌ شد،

واو باز پس آمد: اگر گوئی: چرا در دَعَتَا واو باز نیاوردند با وجودے کہ التقاء ساکنین دریں جا نیز نماندہ؟ جواب: گویم اعتبار حرکت ماقبل ضمیر فاعل وقتے لازم است کہ حرف ماقبل موضوع بر سکون نباشد چنانچہ لام قَوْلَا کہ موضوع بر حرکت بود اما چوں حرف ماقبل موضوع بر سکون بود لازم نیست، چوں تائے دَعَتَا؛ زیرا کہ حرف است، واصل در حرف بناء ست، واصل در بنا سکون ست، اگر گفتمہ: در آخر قَوْلَنَّ ضمیر نیست تا حرکت لام را لازم گفتمہ شود، جواب میدہم: قَوْلَنَّ محمول ست بر قَوْلَا؛ لا اشتراکھما فی وجوب فتحة ما قبل لختھما. (نور محمد قنق)

حرکت کسرہ دادند: اگر کسی گوید: کہ الف قبول حرکت نمی کند پس چگونه بوے کسرہ دادند؟ جواب: مراد قوم ازینکہ الف قبول حرکت نمی کند بوصف الف است، وبعدا از تحریک الف نمی ماند، بلکہ ہمزہ می گردد، وہمزہ قابل حرکت ست.

اسم مفعول مَقُولٌ مَقُولَانِ مَقُولُونَ تا آخر، مَقُولٌ در اصل مَقُولٌ بود ضمّه بر واو ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، یک واو بیفتاد، مَقُولٌ شد، پیش بعضی واو اصلی افتاد، بر وزن مَقُولٌ شد، و پیش بعضی واو زائده افتاد بر وزن مَفْعَلٌ شد.

فصل

اجوف یائی از باب فَعَلَ يَفْعِلُ. الْبَيْعُ: فروختن و خریدن، ماضی معلوم: بَاعَ بَاعًا بَاعُوا تا آخر، اصل بَاعَ بَيْعَ بود، یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند، بَاعَ شد، و در بَعْنَ تا آخر چوں الف بالتقاء ساکنین بیفتاد فتحه بَاء را بکسره بدل کردند تا دلالت کند بر آن که عین فعل که افتاده است یاء ست نه واو، مستقبل معلوم: يَبِيعُ يَبِيعَانِ يَبِيعُونَ تا آخر، اصل يَبِيعُ يَبِيعُ بود، کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، يَبِيعُ شد، و در يَبِيعُ وَتَبِعُ یاء بالتقاء ساکنین افتاد، امر حاضر معلوم: بَعْ يَبِعَا يَبِعُوا تا آخر، و اعلال بر آں قیاس ست که در قُلْ گفته شد، بانون ثقیله: يَبِيعَنَّ يَبِيعَانَّ يَبِيعُنَّ تا آخر، بانون خفیفه: يَبِيعَنَّ يَبِيعُنَّ يَبِيعُنَّ، امر غائب: لَيَبِيعَنَّ لَيَبِيعَانَّ لَيَبِيعُنَّ تا آخر، با ثقیله گوئی: لَيَبِيعَنَّ لَيَبِيعَانَّ لَيَبِيعُنَّ تا آخر، با خفیفه: لَيَبِيعَنَّ لَيَبِيعُنَّ لَيَبِيعُنَّ، نهی: لَا تَبِعْ تا آخر، نون ثقیله و خفیفه بر آن قیاس که گذشت، ماضی مجهول: بَاعَ بَيْعًا بَاعُوا تا آخر، بَيْعَ در اصل بُيِعَ بود، کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند سلب حرکت ما قبل بَيْعَ شد، و در بَعْنَ صورت معلوم و مجهول،

الْيَعُ: صرف صغير:

بَاعَ يَبِيعُ يَبِيعًا فَهُوَ بَائِعٌ وَبُوعٌ وَيَبِيعُ يَبِيعًا فَذَاكَ مَبِيعٌ وَمُبِيعٌ لَمْ يَبِعْ لَمْ يَبِعْ لَا يَبِيعُ لَا يَبِيعُ الْأَمْرُ مِنْهُ بَعْ لَبِيعٌ لَبِيعٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَبِعَ لَا تَبِعَ لَا يَبِيعُ لَا يَبِيعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَبَاعٌ وَالْأَلَةُ مِنْهُ مَبِيعٌ وَمَبِيعَةٌ وَمَبِيعٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَبَايِعُ وَمَبَايِيعُ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَبِيعٌ وَمَبِيعَةٌ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَبِيعُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ بُوعَى وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَبَايِعُ وَيَبِيعُ وَأَبِيعُ وَيَبِيعَى . اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِكَاتِبِهِ وَلِمَنْ سَعَى فِيهِ وَلِوَالِدَيْهِمْ أَجْمَعِينَ .

وامریکے شد، ودر اصل مختلف ست، اصل معلوم یَعْنَ واصل مجهول یُعْن، واصل امر حاضر اَبِیْعَن بود مستقبل مجهول: یُبَاعُ یُبَاعَانِ یُبَاعُونَ تا آخر بر قیاس یقال.

فصل

اجوف واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ الخوف: ترسیدن، ماضی معلوم: خَافَ خَافَا خَافُوا تا آخر، خَافَ در اصل خَوِفَ بود، واو متحرک ما قبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند خَافَ شد، خِیْفَنَ در اصل خَوِفْنِ بود کسرہ بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل واو بالتقاء ساکنین بیفتاد، خِیْفَنَ شد، ودرین موضع بیان باب را رعایت کردند کہ در اصل فَعِلَ بود نہ دلالت بر محذوف، مستقبل معلوم: یَخَافُ یَخَافَانِ یَخَافُونَ تا آخر، ماضی مجهول: خِیْفَ خِیْفَا خِیْفُوا تا آخر، مستقبل مجهول: یُخَافُ مِنْهُ تا آخر امر حاضر: خَفَ خَافَا خَافُوا تا آخر، نون ثقیلہ وخفیفہ بر قیاس گذشتہ، واجوف ازین سہ باب اصول آمدہ ست اسم فاعل از بَاعَ بَائِعٌ، واسم مفعول مَبِیْعٌ کہ در اصل مَبِیُوعٌ بود، .....

ودرین موضع: جواب سوال ست کسے گوید: در خِیْفَنَ واو حذف شد پس انسب آں بود کہ ضمہ دادندے ما قبل او را نہ کسرہ، مصنف رحمہ اللہ جواب داد، وحاصلش اینکہ: اگرچہ مناسب بو او ضمہ بود لیکن التباس می شد بمضموم العین ومعلوم نمی شد کہ از مکور العین ست پس رعایت ودلالت باصل باب کہ بکسر عین ست مقدم داشتہ اند از رعایت واو، اگر کسے گوید: چرا در قُلْنَ رعایت باب نکردند کہ بفتح عین ماضی ست؟ جواب: فتح فاء بر عین کلمہ دلالت صریحی نہ داشت از اں کہ احتمال بود کہ اصلی باشد، فافہم.

یُخَافُ مِنْهُ: در آوردن "منہ" دریں جاودر اسم مفعولش اشارہ است بانکہ از لازم بے حرف جر مجهول ومفعول نیاید مقدر باشد خواہ مظهر. **خَفَ:** در اصل اخَوِفَ بود واو متحرک ما قبلش حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کردہ بما قبل دادند و او را الف کردند اجتماع ساکنین شد در الف وفاء الف را حذف کردند، و ہمزہ را از جهت استغناء نیز حذف بردند.

واجوف ازین: اما طَالَ یَطُولُ پس نزد بعضی از نصراء ست ونزد مخشری از شرف آمدہ، وخیل گوید: کہ مشترک ست در فَعِلَ بضم العین وفَعِلَ بفتح العین، ولہذا یجیء النعت طائل وطویل.

ضمہ بریاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند، پیش بعضے یا افتاد مَبُوعٌ شد، بعدہ واو را یاء کردند، ما قبل یاء مکسور کردند، تا مشتبہ نشود باجوف واوی مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، و پیش بعضے واو زائدہ افتاد مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ ضمہ باء بکسرہ بدل کردند مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، اسم فاعل از خافَ خَائِفٌ بر قیاس قَائِلٌ، اسم مفعول مَخُوفٌ مِنْہ کہ در اصل مَخُوفٌ بود یکے از دو واو افتاد چنانکہ در مَقُولٌ گفتہ شد.

فصل

ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الدُّعَاءُ وَالِدُّعْوَةُ: خواندن، ماضی:

دَعَا	دَعَوْا	دَعَوَا	دَعَتْ	دَعَتَا	دَعَوْنَ	دَعَوْتَ
دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتِ	دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُنَّ	دَعَوْتُ	دَعَوْنَا

اصل دَعَا دَعَوَ بود واو متحرک ما قبل وے مفتوح واو را بالف بدل کردند دَعَا شد، و اصل دَعَوَا دَعَوُوا بود واو بالف مبدل شد، والف بالتقاء ساکنین افتاد دَعَوَا شد بر وزن فَعَوَا، و اصل ....

ضمہ بریاء: نزد اہل حجاز اس تعلیل ست اما پیش بنو تمیم مَبِيعٌ است با ثبات یاء و حذف واو و این قیاس مطرد است نزد ایشاں کہ واو را حذف کنند برائے آنکہ ثقیل ترست، وی گویند: مَقُولٌ، ویاء را سلامت دارند وی گویند: مَبِيعٌ.

الدعاء: صرف صغیر:

دَعَا يَدْعُو دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ دَاعٍ وَدُوعٍ وَدُعِي يَدْعِي دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ مَدْعُوٌّ وَمُدْعِيٌّ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعَ مَا دَعَا مَا دُعِي لَا يَدْعُو لَا يَدْعَى لَنْ يَدْعُو لَنْ يَدْعَى الْأَمْرُ مِنْهُ أَدْعُ لِيَدْعَ لِيَدْعَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَدْعُ لَا تَدْعُ لَا يَدْعُ لَا يَدْعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَدْعَى وَالْآلَةُ مِنْهُ مِدْعَى مِدْعَاةٌ وَمِدْعَاءٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَدَاعٍ وَمَدَاعِيٌّ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُدْعٍ وَمُدْعِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَدْعَى وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ دُعَوَى الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَدَاعٍ وَدُعَى وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَدْعِي وَدُعِيَّ.

مبدل شد: اگر کسے گوید: چرا لام فعل را از جہت التقاء ساکنین بحذف خاص کردند؟ جواب: ساکن ثانی ضمیر فاعل ست والضمیر لا بحذف.

دَعَتْ دَعَوَتْ بود چون واو بالف بدل شد الف بالتقائے ساکنین بیفتاد دَعَتْ شد بر وزن فَعَتْ
والف در دَعَتْ افتاد بالتقائے ساکنین؛ زیرا که حرکت تاء اصلی نیست که در واحد ساکن بوده
است، دَعَوْنَ بر اصل خود ست بر وزن فَعَلْنَ و همچنین باقی الفاظ تا آخر بر اصل خود اند، مستقبل
معلوم: يَدْعُوْ يَدْعُوَانِ يَدْعُوْنَ تا آخر، اصل يَدْعُوْ يَدْعُوْ بود ضمه بر واو ثقیل بود بیفتاد يَدْعُوْ
شد، و همچنین ست حال تَدْعُوْ اَدْعُوْ نَدْعُوْ، و يَدْعُوَانِ وَتَدْعُوَانِ بر اصل خود اند، و يَدْعُوْنَ جمع
مذکر اصلش يَدْعُوْونَ بود ضمه بر واو ثقیل بود بیفتاد واو که لام فعل بود بالتقائے ساکنین بیفتاد
يَدْعُوْنَ شد، بر وزن يَفْعُوْنَ، و يَدْعُوْنَ وَتَدْعُوْنَ جمع مؤنث بر اصل خود ست بر وزن يَفْعُلْنَ
وَتَفْعُلْنَ، وَتَدْعِيْنَ در اصل تَدْعُوْنِ بود، کسر ه بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت
ما قبل واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، تَدْعِيْنَ شد، بر وزن تَفْعِيْنَ چون حرف ناصبه در آید گوئی:
لَنْ يَدْعُوَ لَنْ يَدْعُوَا لَنْ يَدْعُوَا تا آخر، و نونهایکه عوض رفع اند از هفت لفظ ساقط شوند، بنصبه،
و نون ضمیر بر حال خود باشد، و اگر جازمه در آید گوئی: لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ، واو
بجز می افتاد، و نونهایکه عوض رفع اند نیز بیفتد، و نون ضمیر بر حال خود باشد.

امر حاضر:

أَدْعُ	أَدْعُوا	أَدْعِيْ	أَدْعُوا	أَدْعُوا	أَدْعُوْنَ
--------	----------	----------	----------	----------	------------

لَنْ يَدْعُوَ: بدانکه حرف "لَنْ" نزد جمهور نحات و سیبویه بسیط یعنی غیر مرکب است بخلاف خلیل و کسانی که مرکب از "لا" و "إن" گویند، و نزد فراء "لا" بود الف بنون بدل شد، غرض که این حرف برائے تاکید نفی مستقبل می آید، و ازینجا است که باسین و سوف جمع نشوند، و همچنین ست باقی نواصب در اکثر، و آن پیوسته بمعمول شود متصل باشد بخلاف کسانی و فراء که فصل ال را به قسم و به معمول معمولش هم جائز دارند، مثل: لَنْ وَاللَّهِ أَكْرَمَ زَيْدًا وَلَنْ زَيْدًا أَكْرَمَ، فافهم.

واو بوقفے افتاد و نو نہائے عوضی بیفتادند بوقفے چنانکہ بحرے بانون ثقیلہ :
یعنی امر بانون ثقیلہ

اُدْعُونَ	اُدْعَوَانَّ	اُدْعَنَّ	اُدْعَنَّ	اُدْعَوَانَّ	اُدْعُونَانَّ
-----------	--------------	-----------	-----------	--------------	---------------

بانون خفیفہ : اُدْعُونَ اُدْعَنَّ اُدْعَنَّ. ماضی مجہول : دُعِيَ دُعِيََا دُعُوَا تا آخر، اصل دُعِيَ دُعُو بود،
بواو بسبب کسرہ ماقبل یا شد، و اصل دُعُوَا دُعُوَا بود، و او متحرک ماقبل او مکسور آں و او را بیاء
بدل کردند دُعِيُوَا شد، بعدہ ضمہ بریاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل،
یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد دُعُوَا شد، مستقبل مجہول : يُدْعَى يُدْعِيَانِ يُدْعَوْنَ تا آخر، يُدْعَى در
اصل يُدْعُو بود، و او واقع شد در چہارم جا، حرکت ماقبل او مخالف بود، و او را بیاء بدل کردند يُدْعَى
شد، باز یاء متحرک ماقبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند يُدْعَى شود، بریں قیاس ست
تُدْعَى وَاُدْعَى وَاُدْعَى، و در يُدْعِيَانِ وَاُدْعِيَانِ و او را بیاء بدل کردند، و در يُدْعَوْنَ وَاُدْعَوْنَ
وَاُدْعَيْنِ و او یاء شد و یاء الف، و الف بالتقائے ساکنین بیفتاد، و در يُدْعَيْنِ وَاُدْعَيْنِ جمع مؤنث و او
را بیاء بدل کردند، اسم فاعل :

دَاعٍ	دَاعِيَانِ	دَاعُونَ	دَاعِيَةٌ	دَاعِيَتَانِ	دَاعِيَاتٌ
-------	------------	----------	-----------	--------------	------------

اُدْعَنَّ : در اصل اُدْعُونَ بود و او را بالتقائے ساکنین حذف کردند، یا بجہت آنکہ چون ضمہ دال بود بر و او حاجتش نمائد حذف
کردند، ہمچنین یائے اُدْعَنَّ **بسبب کسرہ** : ہر و او کہ در طرف یاء در حکم طرف بعد کسرہ افتد آنرا بیاء بدل کنند.
چہارم جا : اگر گوئی : در صورت وقوع و او بر اربع و مخالف حرکت ماقبل چرا و او را بیاء بدل می کنند؟ گویم : از بہر تخفیف چہ کلمہ
باعتبار طول ثقیل شدہ، اگر گوئی : و او در مَدْعُو وَاُدْعُو در چہارم جا افتادہ است چرا بیاء بدل نکردند؟ جواب : این قاعدہ بفعل
مختص ست نہ عام مراسم و فعل را، کذا ذکر العلامة التفتازانی، اگر گوئی : و او در ارعوی در چہارم جا افتادہ است، چرا بیاء بدل
نکردند؟ جواب : تعلیل لام کلمہ چون مقدم ست بر عین پس اگر عین را ہم تعلیل کردندے تو الی اعلالین لازم می آمد، و لہذا در
طَوَى و قَوَى و سلامت داشتہ اند. (مولوی انور علی)

باز یاء متحرک : اگر گوئی : چرا و او را اول بالف بدل نکردند تا مسافت قصر می بود؟ جواب : رعاية لكلا القانونین، یا آنکہ
قاعدہ کتابت آں بیاء نیز از اں بر می آمد چہ اگر بالف اولاً بدل میکردند بالف نوشتہ می شد نہ بیاء.

دَاعٍ در اصل دَاعُوٌّ بود، واو در چہارم جا افتاد و ما قبل او مکسور بیاء بدل کردند، و ضمہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعٍ شد، و چون الف و لام در آری یاء باقی ماند، چنانکہ گوئی: الدَّاعِي، و در دَاعِيَانِ واو یاء شد، دَاعُوْنَ کہ اصلش دَاعُوْونَ بود، واو یاء شد، ضمہ بر یاء ثقیل بود بہما قبل دادند، بعد از سلب حرکت ما قبل، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعُوْنَ شد بر وزن فاعُوْنَ، اسم مفعول: مَدْعُوٌّ مَدْعُوَّانِ مَدْعُوْونَ إلخ، مَدْعُوٌّ در اصل مَدْعُوْوٌ بود، واو اول را در دوم ادغام کردند مَدْعُوٌّ شد، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الرَّمِي: تیر انداختن، ماضی معلوم: رَمَى رَمِيَا رَمَوْا رَمَتْ رَمَتَا رَمَيْنَ تا آخر، ماضی مجهول: رُمِيَ رُمِيَا رُمُوتَا تا آخر، مستقبل معلوم: يَرْمِي يَرْمِيَانِ يَرْمُونُ تا آخر، واحد مؤنث مخاطبہ و جمع وے یکسانست، لیکن جمع بر اصل خودست بر وزن تَفْعَلْنَ، و واحد در اصل تَرْمِيْنُ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء کہ لام فعل ست بالتقاء ساکنین بیفتاد، تَرْمِيْنُ شد بر وزن تَفْعِيْنُ چون ناصبہ در آید گوئی: لَنْ يَرْمِي، و چون

بالتقاء ساکنین: یعنی تنوین و یاء اگر کسے گوید: چرا تنوین را بالتقاء ساکنین حذف نکردند؟ جواب میدہم: تنوین علامت اسم متمکن ست و العلامة لا تحذف مگر وقتیکہ نائب مناب داشتہ، و آل سہ چیز ست اضافت و الف لام و نون تشبیہ و جمع، یا گویم: تنوین حرف صحیح ست و یاء حرف علت، و حرف علت لائق بحذف ست نہ حرف صحیح، یا گویم: تنوین خفیف ست و یاء ثقیل و خفت مطلوب ست در کلام، و ایضا اگر تنوین را حذف می کردند التباس بواحد مخاطبہ امر باب مفاعلة لازم می آمد، و ترامی رسد کہ گوئی: واو در طرف بعد کسرہ افتاد آل و او را یاء کردند و یاء را بالتقاء ساکنین حذف کردند، دَاعٍ شد.

رَمَى: صرف صغیر:

رَمَى يَرْمِي رَمِيَا فَهَوَ رَامٍ وَرُوَيْمٍ وَرُمِي يُرْمِي رَمِيًا فَذَاكَ مَرْمِيٍّ وَمُرْمِيٍّ لَمْ يَرْمِ لَمْ يُرْمَ مَا رَمَى مَا رُمِيَ لَا يَرْمِي لَا يُرْمَى لَنْ يَرْمِيَ لَنْ يُرْمَى الْأَمْرُ مِنْهُ إِرْمٌ لِيُرْمَ لِيُرْمَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَرْمَ لَا تُرْمَ لَا يَرْمِ لَا يُرْمِ الظَّرْفُ مِنْهُ مَرْمِيٍّ وَالْأَلَةُ مِنْهُ مِرْمِيٍّ وَمِرْمَاءٌ وَمِرْمَاءٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُرْمِيٍّ وَمُرْمِئَةٌ وَمُرْمِيٍّ وَالتَّجْمِيعُ مِنْهُمَا مَرَامٍ وَمَرَامِيٍّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَرْمَى وَالمؤنث مِنْهُ رُمِيَا وَالتَّجْمِيعُ مِنْهُمَا أَرْمِيٍّ وَرُمِيَا.

جازمہ در آید گوئی: لَمْ یَزِمْ یا بجز مے بیفتد، چنانچہ واو در لَمْ یَدْعُ، امر حاضر:

اَزِم	اَزِمِیَا	اَزْمُوْا	اَزِمِیْ	اَزِمِیَا	اَزْمِیْنَ
-------	-----------	-----------	----------	-----------	------------

بانون ثقیلہ اَزْمِیْنَ تا آخر بانون خفیفہ اَزْمِیْنَ اَزْمُنْ اَزْمِنْ، مستقبل مجهول یَزِمِیْ یَزْمِیَانِ یَزْمُوْنَ تا آخر بر قیاس یدعی، اسم فاعل:

رَام	رَامِیَانِ	رَامُوْنَ	رَامِیَّةٌ	رَامِیْتَانِ	رَامِیَاتٌ
------	------------	-----------	------------	--------------	------------

اسم مفعول: مَرَمِیٌّ مَرْمِیَانِ مَرْمِیُّوْنَ تا آخر، مَرَمِیٌّ در اصل مَرْمُویٌّ بود بر وزن مَفْعُولٌ، واو و یاء در یک کلمہ جمع شدند، و سابق ساکن بود و او را یاء کردند و یاء را در یاء ادغام نمودند، و میم را برائے مناسبت یاء کسرہ دادند، مَرَمِیٌّ شد، ناقص واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ الرِّضِیُّ وَالرِّضْوَانُ: خشنود شدن و پسندیدن، ماضی معلوم: رَضِیَ رَضِیَا رَضُوا تا آخر، اصل رَضِیَ رَضُوَ بود، واو بود در طرف و ما قبل او مکسور، و او را بیاء بدل کردند، رَضِیَ شد، و رَضُوا در اصل رَضُوا و او برائے کسرہ ما قبل یاء شد رَضِیُوا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد رَضُوا شد بر وزن فَعُوْا، ماضی مجهول: رَضِیَ رَضِیَا رَضُوا بر قیاس رُمِی تا آخر، مستقبل معلوم: یَرْضِیَ یَرْضِیَانِ یَرْضُوْنَ تا آخر و او را یاء کردند و یاء را الف واحد مخاطبہ و جمع مخاطبات اینجاد در صورت موافق اند، و در تقدیر مخالف اصل تَرْضِیْنَ واحد مؤنث تَرْضِیْنِ بر

رَضُوا: صرف صغیر ازیں باب ناقص بر قیاس دَعَا یَدْعُوْا است. **یَرْضِیَ**: یَرْضِیَ در اصل یَرْضُوْ بود و او در موضع ثالث بود اکنون در رابع واقع شد، و حرکت ما قبل مخالف واو بود، و او را یاء کردند بعدہ قاعده یافتند یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، یَرْضِیَ شد همچو یَدْعِی.

تَرْضِیْنِ: در اصل تَرْضُوْیْنِ بود و او واقع شد در رابع، و حرکت ما قبلش مخالف بود بیاء بدل کردند، بعدہ یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد و الف و یاء ضمیر الف را حذف کردند تَرْضِیْنِ شد.

وزن تَفْعَلَيْنَ بود، وَتَرَضَيْنَ جمع مَوْنَت بر وزن تَفْعَلْنَ بر اصل ست، مستقبل مجهول: يُرَضَى تا آخر، ناقص یاکی نیز از باب الْخَشْيَةِ: ترسیدن، ماضی معلوم: خَشِيَ خَشِيًا خَشُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يَخْشَى يَخْشَيَانِ يَخْشَوْنَ ہچو یَرْضَى، ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّخْوَةُ: ست شدن، ماضی معلوم: رَخَوَ رَخُوا رَخُوا، رَخُوا در اصل رَخُوا بود، ماضی مجهول: رُخِيَ بر قیاس دُعِيَ مستقبل معلوم: يَرْخُو يَرْخَوَانِ يَرْخُونُ تا آخر، مستقبل مجهول: يُرْخَى ہچو يُدْعَى، ناقص یاکی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّعْيُ وَالرَّعَايَةُ: چرانیدن و نگاہ داشتن، ماضی معلوم: رَعَى رَعِيََا رَعَوْا تا آخر، مستقبل معروف: يَرْعَى يَرْعَيَانِ يَرْعُونَ تا آخر، امر حاضر: ارْضِ ارْضِيَا ارْضُوا تا آخر، بانون ثقیلہ: ارْضِينَ ارْضِيَانِ ارْضُونَّ ارْضِيَانَّ ارْضِيَانَّ بانون خفیفہ: ارْضِينَ ارْضُونَّ ارْضِينَ و ہم بریں قیاس:

إِخْشَ	إِخْشِيَا	إِخْشُوا	إِخْشِي	إِخْشِيَا	إِخْشَيْنَ
وَارْعَ	ارْعِيَا	ارْعُوا	ارْعِي	ارْعِيَا	ارْعَيْنَ

خَشُوا: در اصل خَشِيُوا بود ضمہ بر یاء ثقیل داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، یاء افتاد، خَشُوا شد. **معلوم:** صرف صغیر این ابواب ناقص یاکی ہچو رَمَى يَرْمِي، و ناقص واوی ہچو دَعَا يَدْعُو است. (مولوی انور علی) **يَخْشَوْنَ:** در اصل يَخْشِيُونُ بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح، یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و واو، الف را حذف کردند یخشون شد.

رَخُّوا: ضمہ بر واو و شوار داشتہ ساکن کردند و با اجتماع ساکنین حذف نمودند رَخُّوا شد. **ارْضَ:** ارْضَ در اصل ارْضُوا بود، واو در رابع افتاد و حرکت ما قبل مخالف آں بود، واو را یاء کردند و یاء را بجزی ساقط کردند، ارْضَ شد.

ارْضُونَّ: در اصل ارْضُونُ بود، واو را بیاء بدل کردند، و یاء را بانفتاح ما قبل بالف و الف را با اجتماع ساکنین حذف نمودند ارْضُونُ شد اجتماع ساکنین شد در واو ضمیر و نون تاکید، واو را حرکت ضمہ دادند از انکہ ضمہ اصل ست در تحریک واو، چنانکہ کسرہ در یاء و این ہر دو بعد فتحہ ثقیل نیست، ارْضُونُ شد، و ہمچنین ست ارْضِينَ صیغہ واحد مَوْنَت.

امر از تَرَخُوا:

أَرْخُ	أَرْخُوا	أَرْخُوا	أَرْخُوا	أَرْخُوا	أَرْخِين
--------	----------	----------	----------	----------	----------

ہمچو اُدْعُ، اسم فاعل: رَاضٍ وَخَاشٍ وَرَاحٍ بر قیاس دَاعٍ و رَامٍ، اسم مفعول: مَرَضِيٌّ وَمَخْشِيٌّ وَمَرَعِيٌّ وَمَرَّخُوٌّ بر قیاس مَرَمِيٍّ وَمَدْعُوٌّ، ناقص از باب فَعَلَ يَفْعَلُ نیامده است.

ای حسب بحسب

فصل

لفیف مفروق از سه باب آید، **اول:** از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چوں: الْوَقَايَةُ: نگاه داشتن، ماضی معلوم: وَقَى وَقَيَا وَقَوْا إلخ بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَقِي يَقِيَانِ يَقُونَ تا آخر، یقی در اصل یَوْقِي

راضی: یعنی رَاضٍ وَرَاحٍ ہمچو دَاعٍ در اصل رَاضُوٌّ وَرَاحُوٌّ وَدَاعُوٌّ بود، و او در رابع افتاد، و حرکت ما قبل مخالف بود یاء کردند، و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند، رَاضٍ وَرَاحٍ وَدَاعٍ شد. **وخاش:** یعنی خَاشٍ وَرَاحٍ ہمچو رَامٍ در اصل خَاشِيٌّ وَرَاعِيٌّ بود، ضمہ بر یاء دشوار داشته، ساکن کردند، و یاء را با اجتماع ساکنین حذف نمودند.

مرَضِيٌّ: در اصل مَرَضُوٌّ بود، و او را رعیۃ للباب، یاء بدل کردند، مَرَضُوٌّ شد، بعدہ و او یاء کجا بهم آمدند، و اول آنها ساکن بود، و او را یاء کردند، و یاء را در یاء ادغام نمودند، و ضمہ ضادر را بکسرہ بدل کردند برائے مناسبت یاء، مَرَضِيٌّ شد، اگر گوئی: چرا قاعده مطرودہ را ترک کردہ بر قیاس مَدْعُوٌّ ادغام نکردند، و براہ شدوز رفتند؟ گویم: کہ چوں و او در جمیع تصاریف این باب مثل ماضی و مضارع و معروف و مجهول و اسم فاعل یاء بدل کردہ بودند، سزاوار آن شد کہ در اسم مفعول نیز یاء بدل نمایند، تا حکم باب مختلف نگردد، و فاضل بر جندی گفته: کہ ہر ناقص داوی کہ بر وزن فَعَلَ بکسر العین باشد در اسم مفعولش جائزست کہ ادغام کنند، و مَرَضُوٌّ گویند: و جائزست کہ یاء بدل کنند و مَرَضِيٌّ گویند، و این انصح و اشہرست.

وقی: صرف صغیر:

وَقَى يَقِي وَقَيَا فَهُوَ وَقِي وَأَوِيَقُ وَوَقِي يَوْقِي وَقِيَا فَذَاكَ مَوْقِي وَمَوْيَقِي لَمْ يَقِ لَمْ يَوْقِ مَا وَقَى مَا وَقَى لَا يَقِي لَا يَوْقِي لَنْ يَقِي لَنْ يَوْقِي الْأَمْرُ مِنْهُ قَ لَتَوْقِ لَيَقِ لَيَوْقِ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقِ الظَّرْفُ مِنْهُ مَوْقِ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَيْقِي وَمَيْقَاةٌ وَمَيْقَاءُ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَوَاقٍ وَمَوَاقِي وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَوْيَقٍ وَمَوْيَقَاةٌ وَمَوْيَقِي أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَوْقَى وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ وَقِيَا وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَوَاقٍ وَوَقِي وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَوْيَقِي وَوَقِيَا.

و صرف صغیر ابواب دیگر برین قیاس آید.

بود، واو افتاد چنانچہ در یَعْدُ، وضمہ یاء افتاد چنانکہ در یَرْمِي، پس حکم واو این حکم واو مثال ست، و حکم یاء او حکم یائے ناقص دارد با ناصبہ گوئی: لَنْ يَّقِيَ الْخ، و با جازمہ گوئی: لَمْ يَقِ لَمْ يَقِيَ لَمْ يَقُوا تا آخر، اسم فاعل: وَاقٍ وَاقِيَانٍ وَاقُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْقِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.
امر حاضر:

ق	قِيَا	قُوا	قِي	قِيَا	قَيْنَ
---	-------	------	-----	-------	--------

بانون ثقیلہ:

قَيْنَ	قِيَانٍ	قُنَّ	قِنَّ	قِيَانٍ	قَيْنَانٍ
--------	---------	-------	-------	---------	-----------

بانون خفیفہ:

قَيْنَ	قُنْ	قِنْ
--------	------	------

باب دوم: فَعَلَ يَفْعَلُ الْوَجِيءُ: سوده شدن سم ستور، ماضی معلوم: وَجِيَ وَجِيًا وَجُوءًا بر قیاس رَضِيَ، مستقبل معلوم: يَوْجِي چوں يَرْضَى، امر حاضر: اِيْجِ اِيْجِيًا اِيْجُوءًا تا آخر بر قیاس اَرْضَ، بانون ثقیلہ: اِيْجِيَنَّ بر قیاس اَرْضِيَنَّ، بانون خفیفہ: اِيْجِيَنَّ اِيْجُوءَنَّ اِيْجِيَنَّ، اسم فاعل: وَاجٍ چوں رَامٍ، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

باب سوم: فَعَلَ يَفْعَلُ الْوَلِيُّ: نزدیک شدن، .....

ق: در اصل اَوْقِي بود و او را بموافقت مضارع حذف کردند، و آخر را بامر ساکن کردند، علامت سکون سقوط حرف علت شد اِقِ شد، همزه کہ بسبب تعذر ابتداء بساکن آورده بودند چوں آن تعذر بر طرف شد همزه را حذف کردند "ق" شد، و تراسد کہ از تَقِي بنا کنی، تاء را حذف کنی و یاء را بوقفه ساقط نمائی "ق" ماند.

قُوا: از تَقُوءَ بنا کردند تا علامت مضارع را حذف کردند و آخر را وقف نمودند نون اعرابی افتاد قُوءَا شد. **وَجُوءًا:** در اصل وَجِيُوءًا بود و ضمہ بر یاء دشوار داشته نقل کرده ما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند وَجُوءَا شد.

ماضی معلوم: وَلِيَ وَلِيَا وَلُوا چوں رَضِيَ، مستقبل معلوم: يَلِي يَلِيَانِ يَلُونَ چوں يَقِي۔
 لفیف مقرون از دو باب آید **اول**: از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّي: پیچیدن، ماضی معلوم:
 طَوَى طَوِيَا طَوُوا بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَ چوں يَرْمِي، امر
 حاضر: اِطْوِ اِطْوِيَا اِطْوُوا چوں اَرْمِ اَرْمِيَا اَرْمُوا، اسم فاعل: طَاوِ طَاوِيَانِ اِلَخ چوں رَام، اسم
 مفعول: مَطْوِي مَطْوِيَانِ مَطْوِيُونَ تا آخر۔

باب دوم: فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّي: گرسنه شدن، ماضی معلوم: طَوِيَ طَوِيَا طَوُوا تا آخر،
 مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَ تا آخر، امر حاضر: اِطْوِ چوں اِرْضِ، اسم فاعل: طَاوِ
 چوں رَاضٍ، اسم مفعول: مَطْوِي تا آخر۔ مہموز الفاء صحیح از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الأَمْرُ: فرمودن،
 ماضی: أَمَرَ أَمَرَا أَمَرُوا تا آخر، مستقبل: يَأْمُرُ يَأْمُرَانِ يَأْمُرُونَ تا آخر، چنانچہ در صحیح دانستہ شد، امر
 حاضر: أَوْمَرُ أَوْمَرَا أَوْمَرُوا تا آخر، اصل أَوْمَرُ أَوْمَرُوا بود، دو ہمزہ جمع شدند، اول مضموم ثانی ساکن،

الطِّي: طَيَّ در اصل طَوِي بود و او و یاد ریک کلمہ بہم آمدند اول آنہا ساکن بود و او را یاء کردہ در یاء او غام کردند طَيَّ شد۔
طَوَى: در اصل طَوِي بود و یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند طَوَى شد، و در واو کہ عین کلمہ است این تعلیل
 نکردند از آنکہ اجتماع تعلیلین در یک کلمہ از جنس واحد لازم می آمد۔
طَوِي: صرف صغیر:

طَوَى يَطْوِي طَيًّا فَهُوَ طَاوٍ وَطَوَى وَطَوِي يَطْوِي طَيًّا أَفْذَاكَ مَطْوِيٍّ وَمُطَوًى مَا طَوَى مَا طَوِي لَمْ يَطْوِ لَمْ يَطْوِ لَا يَطْوِي
 لَا يَطْوِي لَنْ يَطْوِي لَنْ يَطْوِي الأَمْرُ مِنْهُ اِطْوِ لَتَطْوِي لَتَطْوِي لَتَطْوِي وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَطْوِ لَا تَطْوِ لَا يَطْوِ لَا يَطْوِ الظَّرْفُ مِنْهُ
 مَطْوًى وَمَطْوَاءٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُطَوًى وَمُطَيَّةٌ وَالجَمْعُ مِنْهُمَا مَطَاوٍ وَمَطَاوِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَطْوَى وَالْمُؤَنَّثُ
 مِنْهُ طَيًّا وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَطَوًى وَطَيًّا وَالجَمْعُ مِنْهُمَا أَطَاوٍ وَطَوًى۔

مستقبل معلوم: و در بعض نسخ بجائے اِس تصریف قوی یقوی یافتہ می شود فرق این قدر است کہ طَوِي یطوي ناقص یائی
 ورضی یرضی ناقص وادی بقاعدہ رضی یرضی وادش یاء شد۔ **صحیح**: مراد بصحیح در اینجا مہموزست فقط بے قران حرف علت۔

ثانی را بواو بدل کردند برائے ضمہ ماقبل، اگر اول مکسور باشد ثانی بیاء بدل شود، چنانکہ در امر حاضر اَدَبَ یَاَدِبُ گوئی: اِیْدِبْ، واگر مفتوح بود دوم بالف شود، چنانکہ گوئی: آمَنَ در اصل اَآمَنَ بود، ہمزہ ثانی بمناسبت حرکت ماقبل الف شد۔

مہوز العین صحیح الزَّأْرُ: بانگ کردن شیر زَأَرَ یَزْأَرُ چوں: ضَرَبَ یَضْرِبُ مہوز اللام صحیح القَرَّءُ: خواندن قرأَ یَقْرَءُ چوں: مَنَعَ یَمْنَعُ۔ مہوز اللام واجوف یائی المَجِیْءُ: آمدن جاءَ یَجِیْءُ مَجِیئًا فَهُوَ جَاءَ وَجِیْءٌ یُجَاءُ مَجِیئًا فَهُوَ مَجِیْءٌ الامر جِیْءٌ والنہی لَا تَجِیْءُ۔

مہوز الفاء وناقص الاثنی والاثنیان: آمدن اَتَى یَأْتِی چوں: رَمَى یَرْمِی، ودر امر گوئی: اِیْتِ ہمزہ یاء شد۔ مہوز العین ومثال الوأْدُ: زندہ در گور کردن وَأَدَّ یَدُّ چوں: وَعَدَ یَعِدُّ۔

مہوز العین ولفیف مقرون الوأْیُ: وعدہ کردن وَأَی یَئِی چوں: وَقَى یَقِی۔ مہوز الفاء ولفیف مقرون الاوِیْ: جائے گرفتن اَوَى یَاوِی چوں: طَوَى یَطْوِی۔

مہوز الفاء ومضاعف الإمامۃ پیشوائی کردن اَمَّ یَوْمُ چوں مَدَّ یَمُدُّ حکم مضاعف دارد، پس حکم مہوز ہر باب بر قیاس آن باب بود۔

جاءَ: در اصل جاءَ یی بود بتقدیم یاء بر ہمزہ یاء واقع شد بعد الف فاعل یاء را بہمزہ بدل کردند جاءَء شد، دو ہمزہ جمع آمدند یکے از انہا مکسور ثانی را بیاء بدل کردند جَایء شد ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردند اجتماع ساکنین شد در میان یاء و تنوین، یاء را حذف کردند جاءَء شد، واین نزد سیبویہ است، واما نزد خلیل اصل جاءَ جَایء بود، ہمزہ را بجائے یاء بردند پس جاءَ یی شد، ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردہ بالتقاء ساکنین حذف نمودند۔

مَجِیْءُ: مَجِیْءُ در اصل مَجِیوْء بود، ضمہ بر یاء ثقیل داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند، اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، واورا بر مذہبے حذف کردند و بر مذہبے یاء مَجِیْءُ شد بر قیاس مَبِیْع۔ **الاوِی:** بضم اول وکسر ثانی۔

از سه باب اصول آمده است، اول **فَعَلَ يَفْعُلُ**، چنانکه گذشت، دوم **فَعِلَ يَفْعَلُ** چوں: **بَرَّ يَبْرُ بَرًّا** فهو **بَارٌّ** الأمر **بَرَّ بَرًّا** ابرر.

سوم **فَعَلَ يَفْعَلُ** چوں: **فَرَّ يَفِرُّ**، و در امر واخوات وے ازین دو باب سه وجه جائز است؛ زیرا که ضمه از برائے موافقت عین مستقبل بود ساقط شد، نون ثقیله: **مُدَّنَ مُدَّانٌ مُدَّنَ مُدَّنٌ مُدَّانٌ** اُمْدَدْنَانٌ، بانون خفیفه **مُدَّنَ مُدَّنَ مُدَّنَ**، اسم فاعل **مَادٌّ مَادَّانٍ مَادُّونَ مَادَّةٌ مَادَّتَانِ مَادَّاتٌ**، اسم مفعول **مَمْدُودٌ مَمْدُودَانِ مَمْدُودُونَ** تا آخر.

فصل

بدانکه مصدر میمی واسم مکان و زمان در فعل ثلاثی مجرد از **يَفْعَلُ مَفْعَلٌ** آید چوں: **مَشَرَبٌ** یعنی آشامیدن، و زمان آشامیدن و مکان آشامیدن، و از **يَفْعَلُ** نیز، همچنین آید چوں: **مَقْتَلٌ** و در چند کلمه اسم زمان و مکان بر وزن **مَفْعَلٌ** است چوں: **مَطْلَعٌ وَمَشْرِقٌ وَمَغْرِبٌ وَمَسْجِدٌ وَمَنْبِتٌ، وَمَفْرَقٌ وَمَسْقِطٌ وَمَنْسِكٌ وَمَجْرَزٌ**، و دریں جا همه فتح جائز بود، و از **يَفْعَلُ** مصدر میمی **مَفْعَلٌ** آید، و اسم زمان و مکان **مَفْعَلٌ** آید چوں: **مَجْلَسٌ مَجْلِسٌ**، و از ناقص و لفیف مطلقا همه **مَفْعَلٌ** آید، و از مثال مطلقا همه **مَفْعَلٌ** چوں **مَوْعِدٌ**، و هر چه نه چنین بود اوشاذ باشد.

فتح جائز بود: و **مَنْحَرٌ وَمَوْفِقٌ وَمَسْكَنٌ** نیز از ان است که فتح و کسره هر دو جائز است و مصنف **ﷺ** ذکر آن نکرده. **مطلقا:** یعنی خواه از **يَفْعَلُ** بکسر العین باشد یا نه، و خواه لفیف مقرون باشد یا مفروق. (مولوی انور علی)

و از مثال: شعر:

ظرف **يَفْعَلُ مَفْعَلٌ** است الا ز ناقص ای کمال غیر **يَفْعَلُ مَفْعَلٌ** آید دائما الا مثال

شاذ باشد: چوں **مَظِنَّةٌ** بکسر ظای معجمه از **نَصَرَ** و اما **مَحْبَرَةٌ** بفتح باء و ضم آن صیغه ظرف بمعنی دوات. و **مَقْبَرَةٌ** بحركات ثلاثه باء، و **مَشْرِقٌ** مثلثه از قبیل اسم ظرف نیستند اگر چه معنی ظرفیت در آن یافته می شود، کذا حقق شارح الاصول.

بدانکه مِفْعَلٌ وَمِفْعَلَةٌ وَمِفْعَالٌ برائے آلہ بود چوں: مِخِيطٌ وَمِفْرَقَةٌ وَمِقْرَاضٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مرت بود چوں: ضَرْبَةٌ، وَفَعْلَةٌ برائے ہیأت بود چوں: جِلْسَةٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مقدار بود چوں: أَكْلَةٌ، وَفَعَالَةٌ برائے آن چیز آید کہ از فعل ساقط شود چوں کُنَاسَةٌ وَقِلَاسَةٌ وَقِرَاسَةٌ.

بدانکہ از مزید ثلاثی و رباعی مجرد و مزید فیہ مصدر میسی و اسم مکان و اسم زمان بروزن اسم مفعول آن باب بود چوں: مُكْرَمٌ وَمُدْحَرَجٌ وَمُتَدَحَرَجٌ.

فصل

بدانکہ فَعْلٌ یَفْعَلُ مشروط ست بآنکہ عین فعل او یا لام فعل او حرفی از حروف حلق باشد، و آن شش حرف ست: همزه و هاء و حا و خاء و عین و غین، .....

مرت بود: بنائے مرت و نوع از فعل ثلاثی مجرد کہ تاء در آخر مصدرش نباشد بر فَعْلَةٌ بالفتح، وَفَعْلَةٌ بالکسر باشد، و اگر تاء در آخرش بود ہیچو: نِسْدَةٌ وَرَحْمَةٌ پس بروزن مصدر مستعمل آن باب آید، و از غیر ثلاثی اگر در مصدرش تاء باشد، پس بر مصدر مستعملش می آید، چوں دَحْرَجَةٌ وَاسْتِقَامَةٌ، و اگر تاء در آخرش نباشد در مصدر مستعملش تاء زائد کرده شود، چوں اِنْطِلَاقَةٌ وَتَدَحْرَجَةٌ.

(مولوی انور علی)

فصل: بدانکہ این شروع است در بیان خواص ابواب ثلاثی مجرد چوں این ابواب کثیر الخواص اند احتوائے آن دریں مختصر دشوار بود، لهذا بالکلیہ آنهارا ترک کردند، مگر خاصہ باب فَعْلٌ یَفْعَلُ بفتح عین ماضی و مضارع کہ اکثر بر اذہان مبتدیان در لزوم این خاصہ کہ از یکت جانب ست بجانب دیگر اشتباه می شود لہذا می گوید: کہ این باب مشروط ست بآنکہ بجائے عین فعلش یا لام فعلش حرفی از حروف حلق باشد تا ثقل آن حرف حلقی ملاقی خفتے کہ از فتح عین عارض شدہ بنماید پس معلوم شد کہ ہر گاہ ماضی و مضارع را بجهت فتح عین لہذا خفتے عارض خواہد شد ناگزیر ست در انہا بودن حرفی از حروف حلق، نہ اینکه جائیکہ حرف حلق خواہد بود فتح عینین ہم ضرور خواہد بود، فلہذا اَبی یَئبٰی را شاذ گفتند؛ لخلوہ عن حروف الحلق مع فتح العینین وَدَخَلَ يَدْخُلُ را از آنکہ ضرور نیست کہ ہر جا کہ حرف حلق بود لا محالہ در آنجا فتح بودہ باشد چنانکہ وضو شرط نماز ست کہ نماز بے وضو یافتہ نمی شود، نہ اینکه ہر جا کہ وضو یافتہ شود نماز ہم بالضرور یافتہ شود؛ زیرا کہ جائز ست کہ وضو برائے طواف و تلاوت قرآن شریف و امثال آن کردہ باشد. (مولوی انور علی)

و در مثال ازین باب چون: وَضَعَ يَضَعُ، و او در مستقبل معلوم بیفتاد؛ زیرا که در اصل یَوْضَعُ بوده است چنانکه در یَعْدُ بعده کسره ضاد را بفتح بدل کردند بجهت موافقت حرف حلق بخلاف وَجَلْ یَوْجَلْ که و او باقی ماند بر حال خود.

باب افعال صحیح ماضی: أَكْرَمَ أَكْرَمًا أَكْرَمُوا تا آخر، مستقبل: يُكْرِمُ يُكْرِمَانِ يُكْرِمُونَ تا آخر، اصل یُكْرِمُ یَاكْرِمُ بوده است چون در أَكْرِمُ که در اصل أَكْرِمُ بود، دو همزه جمع شدند یکے را از جهت گرانی انداختند، و در باقی الفاظ نیز افتاد جهت موافقت أَكْرِمُ، امر حاضر را از مستقبل مخاطب گیرند، و گویند أَكْرِمَ أَكْرِمًا أَكْرِمُوا تا آخر، و این همزه قطعی ست چون بما قبل خود متصل شود ساقط نگردد چون: فَأَكْرِمْ وَثُمَّ أَكْرِمْ وَنُونٌ ثَقِيلَةٌ وَخَفِيفَةٌ بران قیاس که دانسته شد، اسم فاعل: مُكْرِمٌ مُكْرِمَانِ مُكْرِمُونَ تا آخر، اسم مفعول:

و در مثال: جواب سوال ست اگر کسی گوید هرگاه فَتَحَ یَفْتَحُ عین باشد و او از مضارع او چرا حذف نمودند؟ جواب میدهم: که یضع را در استعمال بحذف و او یافته اند و حذف و او نمی شود مگر از کسر عین، پس برائے محافظت قاعده صرفیه فرض کرده اند که اصل او یوضع بود بکسر عین بعد از حذف و او کسره را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق ثقیل، چنانچه تقدیر عدل در عُمَرُ برائے و قایت قانون نحو کرده اند، و لازم نیست که این مراعات در هر جامرعی دارند، و امثال بعد نیز مفتوح العین نمایند از آنکه مقام هر یک جداگانه است جائے بحسب مقام اعتبار چیزے می کنند، و جائے بمقتضائے محل آن چیز را از اعتبار ساقط می گردانند:

هر سخن وقتی و هر نکته مقامے دارد (مولوی انور علی)

یَاكْرِمُ: بدلیل آنکه مضارع حاصل می شود زیادت یکے از حروف اتین بر ماضی وے و چون ماضی أَكْرِمَ با ثبات همزه قطعی بود لاجرم در مضارع ثابت خواهد بود بخلاف همزات وصل چون: یَفْتَعِلُ وَیَسْتَفْعِلُ که خود بخود از مضارع ساقط می شود. (مولوی انور علی)

أَكْرِمُ: اگر گوئی: که قاعده مطرده است که هر جادو همزه جمع آیند و یکے از آنها مضموم باشد ثانی را با و او بدل می کنند، پس چرا ازین قاعده اعراض کرده بسوئے حذف که نادر الوقوع ست رفتند و همزه ثانی را با و او بدل نه نمودند؟ جواب: عرب را مهمل امکان در کلام خود خفت مطلوب می باشد، چنانچه از جمع تکسیر خماسی، و ترخیم هوید است، و هر چند که خفت زائد شود لا محاله اولی خواهد بود، فلذا حذف را بر قلب ترجیح دارند. (مولوی انور علی)

مُكْرَمٌ مُكْرَمَانِ مُكْرَمُونَ تا آخر، غالب در باب افعال تعدیہ فعل ثلاثی مجرد لازم باشد چوں:
 أَذْهَبْتُ زَيْدًا فَذَهَبَ زَيْدٌ وَأَجْلَسْتُ زَيْدًا فَجَلَسَ زَيْدٌ، و شاید کہ بمعنی دخول در وقت باشد
 چوں: أَصْبَحَ زَيْدٌ وَأَمْسَى، و گاه باشد کہ بمعنی رسیدن بہنگام بود چوں: أَحْصَدَ الزَّرْعُ، و بمعنی
 کثرت آید چوں: أَثْمَرَ النَّخْلُ، و بمعنی یافتن چیزے بر صفتے باشد چوں: أَحْمَدْتُ زَيْدًا أَيْ
 وَجَدْتُهُ مَحْمُودًا، و بمعنی سلب نیز بیاید چوں: أَشْكَيْتُهُ مِثَالَ وَادِي، الإِيْعَادُ: بیم کردن در اصل
 إَوْعَادٌ بود و او ساکن را برائے کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند إِيْعَادٌ شد، ماضی معلوم: أَوْعَدَ أَوْعَدَا
 أَوْعَدُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوعِدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر، امر حاضر: أَوْعِدْ أَوْعِدَا أَوْعِدُوا
 إلخ، اسم فاعل: مُوْعِدٌ إلخ، اسم مفعول: مُوْعَدٌ إلخ. مثال یائی الإِيسَارُ: توانگر شدن، ماضی
 معلوم: أَيْسَرَ أَيْسَرَا أَيْسَرُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ تا آخر، ماضی
 مجهول: أَوْسَرَ أَوْسَرَا أَوْسَرُوا إلخ مستقبل مجهول يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ إلخ.
 امر حاضر:

أَيْسِرُ	أَيْسَرَا	أَيْسَرُوا	أَيْسِرِي	أَيْسِرَا	أَيْسِرْنَ
----------	-----------	------------	-----------	-----------	------------

امر حاضر بانون ثقیلہ:

أَيْسِرَنَّ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرَنَّ	أَيْسِرُنَّ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرَنَّ
-------------	--------------	-------------	-------------	--------------	-------------

غالب در باب افعال: یعنی استعمال این باب برائے تعدیہ اکثری است بنسبت خواص دیگر، و بیانش می آید یا بہ نسبت لزوم کہ
 نیز از خواص این باب است چوں: كَبَيْتُهُ فَأَكْبَتْ اِي بِرر و اَلْغَنِمُ اور اِپس بِرر و افتاد.

أَثْمَرَ النَّخْلُ: و در بعضی نسخ أَثْمَرَ الرَّجُلُ و هو یحتمل بالثناء الفوقانیة، اِی خرما بسیار شدند پیش مرد، و بالمشثیة یعنی صاحب
 فرزندان شد مرد. (مولوی انور علی) **یُوسِرُ:** یوسر در اصل یُسِرُ بود، یاء ساکن ما قبلش مضموم یاء را بواو بدل کردند و همچنین
 در أَوْسِرَ ماضی مجهول، مُوْسِرٌ صیغہ اسم فاعل و اسم مفعول. **أَيْسِرَانَّ:** اگر گوئی: کہ در أَيْسِرَانَّ و امثال آن الف بسبب اجتماع
 ساکنین چرانیفتاد؟ گویم: جائیکہ ساکن اول حرف مدہ یالین بود، و دوم مد غم باشد آنرا اجتماع ساکنین علی حدہ می گویند، و این نزد
 عرب جائز است، چنانچہ در دَابَّةً وَخَوِیصَةً، فافهم.

بالون خفیفہ:

أَيَسِرُنْ	أَيَسِرُنْ	أَيَسِرُنْ
------------	------------	------------

امر غائب: لِيُوسِرَ لِيُوسِرَا لِيُوسِرُوا تا آخر، نہی غائب: لَا يُوسِرَ لَا يُوسِرَا لَا يُوسِرُوا تا آخر، اسم فاعل: مُوسِرٌ مُوسِرَانِ مُوسِرُونَ تا آخر، اسم مفعول: مُوسَرٌ مُوسِرَانِ مُوسِرُونَ تا آخر، اجوف واوی الإقَامَةُ: بپای داشتن.

ماضی معلوم: أَقَامَ أَقَامَا أَقَامُوا تا آخر، أَقَامَ در اصل أَقَوْمَ بود، واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن فتح واورا نقل کرده بما قبل دادند، واو در موضع حرکت بود، وما قبل وی مفتوح، واورا بالف بدل کردند، أَقَامَ شد، ودر أَقَمْنَ تا آخر الف بالتقاء ساکنین بیفتاد.

مستقبل معلوم: يُقِيمُ يُقِيمَانِ يُقِيمُونَ تُقِيمُ تُقِيمَانِ يُقِمْنَ تا آخر، يُقِيمُ در اصل يُقِومُ بود کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل دادند، ویرائے کسرہ واو بیاء بدل شد، ودر يُقِمْنَ وَتُقِمْنَ یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، ماضی مجهول: أُقِيمَ أُقِيمَا أُقِيمُوا تا آخر.

مستقبل مجهول: يُقَامُ يُقَامَانِ يُقَامُونَ تُقَامُ تُقَامَانِ يُقَمْنَ تا آخر، امر حاضر: أَقِمْ أَقِمَا أَقِمُوا، نون ثقیلہ: أَقِمَنَّ أَقِمَانِ أَقِمُنَّ أَقِمَنَّ أَقِمَانِ أَقِمَنَّ، نون خفیفہ: أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ، اسم فاعل: مُقِيمٌ، اسم مفعول: مُقَامٌ، اصل مُقِيمٌ مُقِومٌ بود بر قیاس يُقِيمُ، اصل مُقَامٌ مُقِومٌ بود بر قیاس يُقَامُ، واورا بالف قلب کردند، ودر يُقَمْنَ وَتُقَمْنَ الف بیفتاد، نہی: لَا تُقَمْ، حمد: لَمْ يُقَمْ، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، نفی: لَا يُقِيمُ، استفہام: هَلْ تُقِيمُ، إقَامَةُ در اصل إقِوَامًا بود بر وزن إفعَالًا، فتح واورا بما قبل دادند، واو الف شد، وبیفتاد عوض او تاء در آخر در آوردند ....

أَقِمْ: أَقِمْ در اصل أَقِومُ بود واو مکور ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند، واو را از جهت کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان یاء ومیم، یاء را حذف کردند، أَقِمْ شد. (مولوی انور علی)

إِقَامَةً شَدَّ، اجوف یائی الإِطَارَةُ: پریدن و پرانیدن، أَطَارَ يُطِيرُ إِطَارَةً فَهُوَ مُطِيرٌ، اسم مفعول:
مُطَارٌ، امر: أَطِرْ، نهي: لَا تُطِرْ، ناقص واوی الإِرْضَاءُ: خوشنود گردانیدن، أَرْضَى يُرْضِي
إِرْضَاءً الْمُرْضِي الْمُرْضَى، امر: أَرْضِ نهي: لَا تُرْضِ نون ثقیله: أَرْضِينَ تا آخر، إِرْضَاءٌ در
اصل إِرْضَاؤٌ بود، واو واقع شد در آخر بعد الف زائده، بدل شد به همزه، و همچنین ست حال واو و یاء
که بعد الف زائده باشد چون كِسَاءٌ وَرْدَاءٌ که در اصل كِسَاؤٌ وَرْدَايٌ بود، لفیف مفروق،
الإِيجَاءُ: سوده شدن سم ستور، أَوْجَى يُوجِي إِيْجَاءً فَهُوَ مُوجٍ، امر: أَوْجِ، نهي: لَا تُوجِ، لفیف
مقرون الإِهْوَاءُ: دوست گردانیدن، أَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوٍ وَأَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ
مُهْوِي، امر: أَهْوِ، نهي: لَا تُهْوِ، مضاعف الإِحْبَابُ: دوست داشت، أَحَبَّ يُحِبُّ إِحْبَابًا
الْمُحِبُّ الْمُحَبُّ، امر: أَحِبَّ أَحِبَّ أَحِبَّ، نهي: لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ، مهور

إِقَامَةُ شَدَّ: [در وقت اضافت حذف کنند چون ﴿وَإِقَامَ الصَّلَاةِ﴾ (الأنبياء: ۷۳)] واز مصادر و افعال این باب که واو و یاء دران
بر اصل ماند، اینست، الإِخْوَاخُ: نیازمند کردن و گشتن، الإِهْوَاخُ: سبکبار یافتن کے را و ابله یافتن، الإِرْوَاخُ: برگردیدن آب
و گنده شدن گوشت، الإِخْوَادُ: نیک کردن، الإِرْوَادُ: نرمی در سیر کردن، الإِسْوَادُ: مهتر زادن و سیاه زادن، الإِخْوَادُ: بجائے
مهمله نیک براندن، الإِعْوَارُ: برهنه شدن و یک چشم زدن، الإِعْوَارُ: درویش شدن و کردن، الإِخْوَاشُ: صید برانگیختن بر صیاد
تا بگیرد، الإِخْوَاشُ: برگت نیارودن حرما، الإِغْوَاصُ: کار بر خصم و شوار فرا گرفتن و همچنین: إِرْوَاضٌ وَ إِشْوَاكٌ وَ الْوَاكُ وَ إِخْوَالٌ
وَ إِخْوَالٌ وَ إِطْوَالٌ وَ إِعْوَالٌ وَ إِقْوَالٌ وَ إِعْوَاءٌ از واوی، و اما از یائی الإِطْيَابُ: چیزے حلال و پاک آوردن، الإِهْيَاخُ: برانگیختن،
الإِكْيَاسُ: زیرک زادن، الإِعْيَامُ الإِعْيَالُ الإِخْيَالُ وَ الإِدْيَالُ الإِخْيَارُ الإِزْيَانُ الإِعْيَانُ الإِلْيَانُ، و معنی آنها در لغت معلوم می
شود. (مولوی انور علی)

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْا بود و او بود در موضع ثالث، اکنون در رابع افتاد و او رایاء کردند و یاء را بافتاح ما قبل الف کردند.

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْا بود، واو واقع شد در امر که مجزوم بود بوقف پس آن واو بوقتی افتاد، أَرْضَى شد.

كِسَاؤُ: و مثال ناقص یائی مصنف **كَسَاؤُ** ذکر کرده از انست، الإِغْنَاءُ: تو انگر کردن، الإِفْنَاءُ: نیست کردن، أَفْنَى يُفْنِي إِفْنَاءً إلخ.

الفاء الإِيْمَانُ: گرویدن اَمَنْ يُؤْمِنُ إِيْمَانًا، دوہمزہ جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب شد
 قلب دوم بیاء، ودر اَمَنْ بالف ودر اُؤْمِنَ بواو، چنانکہ در ما تقدم معلوم شد، ودر يُؤْمِنُ و مُؤْمِنٌ
 قلب ہمزہ بواو جائز ست نہ واجب.

واجب: آنکہ مصنف رحمہ اللہ ذکر کردہ مہموز الفاء واجوف چوں: الإِيَادَةُ: نیرومند گردانیدن مہموز الفاء، وناقص چوں: الإِيْدَاءُ:
 آزر دن کے را مہموز العین چوں: الإِسْتَارُ: پس خوردہ نگذاشتن مہموز العین ومثال چوں: الإِيْقَازُ: بخشم آزر دن، الإِيْقَاسُ:
 نومید کردن مہموز العین، وناقص چوں: الإِرَاءُ والإِرَاءَةُ: نمودن، مہموز اللام: الإِنْبَاءُ: خبر دادن، مہموز اللام ومثال چوں:
 الإِيْمَاءُ: اشارہ کردن، مہموز اللام واجوف چوں: الإِسَاءَةُ: گمان بد بردن بجسی، الإِضَاءَةُ: روشن شدن وکردن، مہموز الفاء
 ولفیف مقرون چوں: الإِيْوَاءُ: بد آبادے بردن کے را، واللہ اعلم. (مولوی انور علی)

تبصره ضروری الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

مهموز العین و ناقص یائی الارَّاءُ والِرَّاءَةُ: نمودن اصل الارَّاءُ الارَّاءُی بود، یاء بسبب وقوع بعد الف زائده همزه شد، واصل الارَّاءَةُ الارَّاءُی بود، یاء بقاعده مذکور همزه شد، و حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است نقل کرده بما قبل دادند، و همزه را بر خلاف قیاس برائے تخفیف وجوبا بیگندند، و عوض آن تاء در آخر افزودند الارَّاءَةُ شد.

ماضی معروف: أَرَى أَرِیَا أَرَوْا أَرَتْ أَرَتَا أَرِینَ إلخ اصل أَرَى أَرِی بود، حرکت همزه متحرکه واقع بعد ساکن بسکون غیر لازم بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بر خلاف قیاس وجوبا بیگندند، و یاء لام کلمه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گشت، و در جمع مذکر و غایب الف با اجتماع ساکنین حقیقه، و در تشنیه غایب بفرایم آمدن، و دو ساکن تقدیری بیفتاد، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس شنی بواحد، و در باقی صیغها بعد م علت قلب یاء الف نگرید.

مضارع معروف: یُرِی یُرِیانَ یُرِوْنَ تُرِی تُرِیانَ تُرِینَ إلخ اصل یُرِی یُرِیانَ یُرِوْنَ وزن یُکْرِمُ بود، حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بحذف واجب بر خلاف قیاس انداختند، و ضمه که حرکت ثقیل است از یاء که حرف علت ضعیف است بجهت ثقل حذف ساختند، و همچنین در تُرِی أَرِی نُرِی، و در جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بفرایم آمدن، و دو ساکن بیفتاد، و در باقی صیغها سوائے حذف همزه بقانون مذکور بوجه عدم علت تغییری نشد.

ماضی مجهول: أَرِی أَرِیا أَرُوا أَرِیتَ أَرِیتَا أَرِینَ تا آخر، أَرِی در اصل أَرِای بود همزه بقانون مذکور بیفتاد، و همچنین در تمامی صیغها، مگر در جمع مذکر غایب یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن نیز ساقط کردند.

مضارع مجهول: يُرِي يُرِيَانِ يُرَوْنَ تُرِي تُرِيَانِ يُرِينَ إلخ، يُرِي در اصل يُرَأْيُ بود ہمزه بقانون مذکور بیفتاد و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و همچنین در تُرِي أَرِي تُرِي، و از جمع مذکر و مخاطبہ الف با اجتماع ساکنین نیز ساقط گردید، و در چار تشنیہ بسبب لزوم التباس لفظی بمفرد وقت دخول لَنْ بر ا، و در ماقی صیغنا بعدم علت اعلال یا الف نگرید.

نفی بلم معروف و مجهول: لَمْ يُرِ لَمْ يُرِیا لَمْ يُرُوا إلخ بکسر را معروف و بفتح آن مجهول، یاء مکسور از معروف و الف از مجهول بسبب لم افتاد، و تخفیف همزه و اعلال صیغنا بقوانین سابق.

امر حاضر معروف: أَرِ أَرِیا أَرُوا أَرِی أَرِیا أَرِینَ، أَرِ در اصل أَرِایْ بر وزن أَکْرِمَ بود، همزه بقانون مذکور بیفتاد، و همچنین در سائر صیغنا و یاء درین صیغہ بسبب وقف ساقط گردید، و از جمع مذکر و مخاطبہ بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین محذوف گشت، و در تشنیہ و مخاطبات بعدم علت اعلال یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لِئَرِ لِئَرِیا لِئَرُوا لِئَرِی، لِئَرِ در اصل لِئَرَأِی بود همزه بقانون مذکور بیفتاد، و الف مبدلہ از یاء بسبب وقف و از جمع و مخاطبہ با اجتماع ساکنین، و در تشنیہ و جمع مؤنث بوجه مذکور چند بار سالم ماند.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: أَرِینَ أَرِیانَ أَرُنَّ أَرِنَنَّ أَرِینانَ، در أَرِینَ بزوال علت حذف یائے محذوفہ را باز آوردند، أَرُنَّ بضم راء جمع مذکر را از أَرُوا بکسر راء مخاطبہ را از أَرِی بنا نمودند، چون نون ثقیلہ در آمد دوساکن بهم آمدند و او را بسبب استغناء از ضمہ و یاء را بجہت بے نیازے از کسرہ، و بسبب فراہم آمدن دوساکن محذوف ساختند، و در تشنیہ و جمع مخاطبات یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول بانون ثقیلہ: لَثَرَيْنَ لَثَرِيَانِ لَثَرُونَ لَثَرَيْنَ لَثَرِيَانِ، در لَثَرَيْنَ الف محذوفہ خواست کہ بزوال علت باز آید، چون ساکن بود وما قبل نون ثقیلہ متحرک میبایست، لہذا یاء را کہ اصل الف بود باز آوردند، وَلَثَرُونَ بضم واو جمع مذکر را از لَثَرُوا وَلَثَرَيْنَ بکسر یاء صیغہ مخاطبہ را از لَثَرِيْنَ بنا نمودند، چون نون ثقیلہ آمد دو ساکن فراہم شدند برائے رفع آن در اول واو راضمہ دادند، و در ثانی کسرہ، قانون: ہر گاہ واو ساکن علامت جمع مذکر ویائے ساکن علامت مخاطبہ بانون تاکید جمع شود اگر مدہ یعنی حرکت ما قبل ہر دو موافق ست بجهت دلالت ضمہ و کسرہ آن واو ویاء را با اجتماع ساکنین حذف کنند چنانکہ در يَغْزُوا الْجَيْشَ وَقَوْلِي الْحَقَّ، کہ واو ویاء را با اجتماع ساکنین از تلفظ ساقط کردہ اند، و اگر مدہ نباشد یعنی حرکت ما قبل موافق نبود آن غیر مدہ را برائے رفع اجتماع ساکنین حرکت مناسب او میدہند چنانکہ در اخشُوا اللَّهَ وَاَرْضِي الرَّسُولَ، واو راضمہ ویاء را کسرہ دادہ اند۔

امر حاضر معروف بانون خفیفہ: أَرَيْنَ أَرْنُ أَرِنُ أَرِنُ أَرِنُ أَرِنُ أَرِنُ أَرِنُ أَرِنُ أَرِنُ، در واحد مذکر نون خفیفہ ما قبل مفتوح بالف، و در جمع مذکر بواو، و مخاطبہ بیاء بدل گردید یاء بعد حذف نون مذکور و واو ویائے محذوفہ باز آمد۔

تنبیہ: و دیگر اقسام امر و نہی بتامہ بانون و بے نون را بر ہمیں مذکور ات قیاس باید کرد، و استخراج تصاریف باید نمود۔

اسم فاعل: مُرٍ مُرِيَانٍ مُرُونَ مُرِيَةً مُرِيَتَانِ مُرِيَاتٍ، مُرٍ بکسر را در اصل مُرِيٍّ بر وزن مُکْرِمٌ بود ہمزہ بقانون مذکور افتاد، و چون ضمہ بسبب ثقل از یاء ساقط شد یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردی، و در مُرُونَ جمع مذکر کہ در اصل مُرِيُونٌ بر وزن مُکْرِمُونَ بود چون ہمزہ بقانون مذکور ساقط گردید یا بعد نقل ضمہ اش بما قبل بعد سلب حرکت آن بالتقاء ساکنین محذوف شد۔

اسم مفعول: مُرِّی مُرِّیَانِ مُرُّونَ مُرَّاةٌ مُرِّیَّتَانِ مُرِّیَّاتٌ، همزه در تمامی این صیغها بقانون مذکور بیفتاد، و یاء در واحد مذکر و جمع الف شد، و الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در واحد مؤنث یاء الف شد و الف سالم ماند در تشنیه مذکر و جمع مؤنث بسبب التباس اینها بواحد خودها، و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تُرِّیَانِ تشنیه مؤنث مضارع یاء الف نشد.

مهموز فاء و لفیف مقرون: الإِیَوَاءُ: پناه و جای دادن که در اصل الإِئْوَايُ بود، دو همزه جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب ست قلب ثانی بیاء، و یاء واقع بعد الف زائده همزه شد.

ماضی معلوم: أَوَّیَ أَوَّیَا أَوَّوْا أَوَّتْ أَوَّتَا أَوَّتْنَ تا آخر، آوی در اصل أَعْوَى بود، دو همزه جمع شدند اول مفتوح و ثانی ساکن، ثانی بالف و جو با منقلب شد، و همچنین در باقی کلمات، و یاء بتحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و از جمع مذکر و واحد و تشنیه مؤنث الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها به نه یافتن علت قلب یا الف نگردد.

مضارع معلوم: یُؤْوِیُ یُؤْوِیَانِ یُؤْوُونَ تُؤْوِیُ تُؤْوِیَانِ یُؤْوِیْنَ إلخ، یُؤْوِیُ در اصل یُؤْوِیُ بهمزه فاء کلمه بود همزه منفرد ساکنه واقع بعد مضموم جواز ادا شد، و همچنین در سائر اخواتش و ضمه یاء را بجهت ثقل ساقط کردند، و از جمع مذکر ضمه، و از مخاطبه کسره از یاء بعد سلب حرکت ما قبل بما قبل دادند، و یاء را با اجتماع ساکنین بیگلندند، و درین صیغها واو در واو ادغام نشد؛ زیرا که واو اول بدل همزه آمده است.

ماضی مجهول: أَوَّیَ أَوَّیَا أَوَّوْا أَوَّیْتُ أَوَّیْتَا أَوَّیْتْنَ تا آخر، أَوَّیُ در اصل أَعْوِیُ بود همزه ثانی ساکنه واقع بعد همزه مضمومه و جو با واو شد، و همچنین در باقی صیغها، و بسبب اینکه واو اول بدل همزه آمده است ادغام نگردید، و یاء از جمع مذکر بعد نقل ضمه او بما قبل پس سلب حرکت آن بفرایم آمدن دو ساکن بیفتاد.

مضارع مجهول: یُووِی یُووِیَانِ یُووُونَ تُووِی تُووِیَانِ یُووِینَ تا آخر، یُووِی در اصل یُووِی بر وزن یُکْرَمُ بود همزه منفرد ساکنه واقع بعد مضموم جوازاً بواو منقلب گشت، و همچنین در تمامی صیغها، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و همچنین در واحد مؤنث و مخاطب و دو صیغه متکلم و این الف از صیغه جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغها یاء سالم ماند، و بسبب اینکه و او اول بدل همزه آمده است در و او مدغم نگردید.

نفی بلم: لَمْ یُووِ از معروف بکسر و او از مجهول بفتح و او، الف بسبب "لم" افتاد و همچنین از لَمْ تُووِ و لَمْ أُووِ و لَمْ نُووِ، و از جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکت آن بما قبل، پس سلب حرکت از آن در معروف، و الف در مجهول با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف: آوِ آوِیا آوُوا آوِیِ آوِینَ، همزه بقاعده آوِی و جوباً الف شد، و یاء در واحد مذکر بسبب امر و از جمع مذکر و مخاطبه بعد نقل حرکتش بما قبل، پس سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لَتُووِ لَتُووِیا لَتُووُوا لَتُووِینَ، لَتُووِ در اصل لَتُووِی بر وزن لَتُکْرَمُ بود، همزه بقاعده معلوم جوازاً و او شد در تمامی صیغها، و یاء بعد قلب بالف و الف بسبب امر در ین صیغه، و از جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف بانون ثقیله: آوِینَ آوِیانَ آوُنَ آوِنانَ، یائے محذوفه بزوال علت حذف در واحد مذکر باز آمد، و آوُنَ بضم و او جمع مذکر را از آوُوا بنا نمودند، و بکسر آن مخاطبه را از آوِی چون نون تاکید در آخر آمد، و او ساکن جمع شدند، و او و یاء را که علامت بود بجهت استغناء از آن بسبب ضمه و کسره ما قبل بسبب التقای ساکنین بیفتادند، چنانکه معلوم شد.

امر حاضر مجهول بانون ثقیله: لَتُوَوَيْنَ لَتُوَوِيَانِ لَتُوُوُنْ لَتُوُوَيْنَ لَتُوُوِيَانِ، در واحد مذکر بزوال علت حذف الف خواست که باز آید، چون ما قبل نون ثقیله متحرک بود و قابل حرکت نبود، لهذا یاء را که الف بدل آن آمده بود، باز آوردند، و در جمع مذکر و مخاطبه چون بآمدن نون ثقیله دو ساکن مجتمع گردیدند برائے رفع آن واو را ضمه و یاء را کسره دادند، و بسبب نبودن کدای دلالت کننده بران واو و یاء را حذف ساختند.

امر حاضر بانون خفیفه: أَوَيْنَ أَوُنْ أَوْنُ بر قیاس نون ثقیله در تخفیف همزه و اعلال ایضا.
امر معروف بانون خفیفه: أَوِيَا أَوُوا أَوِيْ، بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح در واحد مذکر بالف و در جمع مذکر و مخاطبه بو او و یاء، یا چون نون خفیفه محذوف شد در جمع مذکر و مخاطبه واو و یاء محذوفه بزوال علت حذف باز آمد بوجه مذکور سابق، و همیں قیاس ست باقی صیغائے امر و نهی.
قانون: چون در صیغه جمع مذکر و مخاطبه بسبب در آمدن نون تاکید اجتماع ساکنین میان واو و یاء علامت نون تاکید لازم آید اگر علامت مذکور مدیه است، یعنی حرف علت ساکن و حرکت ما قبل موافق آل مدیه را بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل برائے اختصار حذف کنند، و غیر مدیه را بحرکت مناسب حرکت دهند.

اسم فاعل: مُوَوِيَانِ مُوُوُنْ مُوَوِيَّةُ مُوَوِيَتَانِ مُوَوِيَاتُ، مُوُو در اصل مُوَوِي بود همزه بقاعده يُوَوِي در تمامی صیغها جوازاً بو او بدل شد، و مانع ادغام از سابق معلوم که واو اول بدل همزه است، و یاء بعد سقوط ضمه اش بسبب ثقل، و در جمع مذکر بنقل ضمه آن بما قبل بعد از ازاله حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد.

اسم مفعول: مُوَوِیْ مُوَوِیَانِ مُوَوَوْنَ مُوَوَاةٌ مُوَوِیتَانِ مُوَوِیَاتٌ، مُوَوِیْ در اصل مُوَوِیْ. بر وزن مُکَرَّمٌ بود همزه بقانون مذکور در تمامی صیغها بواو بدل شد جوازاً، و یاء در واحد و جمع مذکر و مؤنث بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و الف بالتقاء ساکنین ساقط شد، و در تشنیه مذکر و جمع مؤنث بجهت التباس بواحد یاء الف نشد چه اگر یاء الف گردیدی الف باجتماع ساکنین بیفتاده التباس مفرد و تشنیه مذکر وقت اضافت بضمیر لفظاً و خطاً، و بغیر آن و واحد و جمع مؤنث فقط لفظاً لازم آمده و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تشنیه مؤنث مضارع مجهول یاء الف نشد فقط.

تمام شد تبصره واجب الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

باب تفعیل: این باب برائے تکثیر باشد چوں: طُفْتُ وَطَوَّفْتُ وَفَتَحَ الْبَابَ وَفَتَحَ الْأَبْوَابَ، وَمَاتَ الْمَالُ وَمَوَّتَ الْأَمْوَالُ، واز برائے مبالغہ باشد، چوں: صَرَخَ: هویدا شد وصرَّخَ: نیک هویدا شد، واز برائے تعدیہ بود، چوں: فَرِحَ زَيْدٌ وَفَرَحَتْهُ، واز برائے نسبت نیز باشد، چوں: فَسَقَتْهُ أَيْ نَسَبَتْهُ إِلَى الْفِسْقِ وَكَفَرَتْهُ أَيْ نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ، و مصدر این باب بر وزن تفعیل آید غالباً، وَفَعَالاً چوں: كَذَبًا، وَتَفَعَّلَ چوں: تَبَصَّرَ، وَفَعَالاً چوں: سَلَامًا وَكَلَامًا نیز آید، صحیح و مثال واجوف و مضاعف این باب بر یک قیاس آید چوں: كَرَّمَ وَوَحَّدَ وَقَوْلَ وَحَبَّبَ. و ناقص یائی چوں: ثَنَى يُثْنِي تَثْنِيَةً الْمُثْنَى الْمُثْنَى ثَنٌّ لَا تُثْنِ، و مصدر ناقص یائی این باب دائماً بر وزن تَفَعَّلَ آید، و گاه باشد کہ بر وزن تفعیل آید از جهت ضرورت شعر، چوں شعر:

فَهِيَ تُنْزِي دَلْوَهَا تَنْزِيًّا كَمَا تُنْزِي شَهْلَةً صَبِيًّا

برائے تکثیر باشد: درین امثال اشاره است بآنکہ باب تفعیل برائے دلالت بر کثرت و بسیارے آمده، گاهی در فعل چوں: طَوَّفْتُ بمعنی بسیار طواف کردم من، و گاهی در فاعل نحو: مَوَّتَ الْآبَالُ یعنی فوت شدند بسیار شتران، و گاهی در مفعول نحو: فَتَحْتُ الْأَبْوَابَ یعنی کشادم من درہائے بسیار. (مولوی انور علی)

نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ: بدانکہ صاحب "كشف اللغات" از "مغرب" نقل می کند: تکفیر بمعنی کافر خواندن در لغت عرب نیامده، بلکہ کفارہ دادن و جزء آن مستعمل می شود، و آنچه برائے نسبت بسوئے کہے درین مادہ آمده اکفرست، يقال: أَكْفَرْتُ یعنی کافر خواندم او را ای نسبتش بسوئے کفر نمودم و فی "التاج" الْإِكْفَارُ: کافر خواندن، والتکفیر لفظ الفقهاء والمحدثین انتی، واللہ اعلم بالصواب. (مولوی انور علی)

فہی تنزی: بدانکہ ای شعر از بحر رجز مسدس مطوی مقطوع ست، تقطیعہ: فہی تنز مفتعلن زی دلوہا متفعلن تنزییا مفتعلن، کما تنز مفاعلن زی شہلۃ مستفعلن صبیبا فاعولن. لغاتہ: تنزی: جنبانیدن. شہلۃ: زن میانہ سال عاقلہ و این از صفات مختص بزنان ست مردان باو موصوف نشوند، فَلَا يُقَالُ: رَجُلٌ شَهْلٌ، و نیز زنیکہ عمرش بچمل و پنج یا پنجاہ سال رسیدہ باشد، شاعر وصف می کند ناقہ خود را باینکہ این ناقہ می جنباند، ولو خود را کہ کنایت ست از پستانش جنبانیدنے سخت، ہمچنانکہ می جنباند زن میانہ سال کودک را، یعنی چنانکہ جنبانیدن زن میانہ سال کودک را خالی از لطف نمی باشد، ہمچنین تحریک این ناقہ =

مہوز ہر باب چوں صحیح آن باب ست چنانکہ دانستہ شد، ولفیف مفروق و مقرون حکم ناقص دارد، چوں: وَصَّى يُوصِّي تَوْصِيَةً، وَطَوَّى يُطَوِّي تَطْوِيَةً.

باب مفاعلة: اصل این باب آنست کہ میان دو کس باشد، یعنی ہر یک بدیگرے آن کند کہ آن دیگرے باوے کند، لیکن یکے در لفظ فاعل باشد، و دیگرے مفعول، و بحسب معنی عکس این نیز لازم آید چوں: ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرَوًّا، و شاید کہ بین اثنین نباشد چوں: سَافَرْتُ وَعَاقَبْتُ اللَّصَّ،

= پستان خود را، یا از لطف و ذوق می دہد، و این معنی را شارح لغزک اختیار کرده است شاید کہ شارح مذکور بر مراد شاعر اطلاع یافتہ باشد، و محقق آنست کہ عینی در شواہد "الفیہ" می گوید: کہ شاعر وصف می کند زن جوان را کہ آب از چاہ می کشد کہ این زن با وصف جوانی و نو عمری می جنباند و رمیکشد و لو خوراء چنانکہ حرکت می دہد زن پیر طفل را ای چنانکہ حرکت می دہد زن پیر مر طفل را بکمال لطف و مراعات آرام می باشد، ہمچنین این زن با وصف نو عمری دلو را آہستہ آہستہ بکمال وقفہ و اجتماع حواس می کشد. (مولوی انور علی)

مہوز ہر باب: مہوز الفاء چوں التَّاجِلُ: معین کردن، مہوز العین مہتر گردانیدن، مہوز اللام: التَّخْطِطَةُ خطا کردن، التَّحْبِطَةُ: پنهان داشتن، مہوز الیٰعین و مضاعف چوں: التَّاسِيسُ: بنیاد افگندن، مہوز الفاء واجوف واوی چوں: التَّأْوِيلُ، وازیائی چوں: التَّائِيْدُ، مہوز فاء و ناقص چوں: التَّائِيَّةُ، مہوز الیٰعین و ناقص: التَّرْتِيَةُ آئینہ قرار وے کسے داشتن مثال و مہوز الیٰعین چوں: التَّيْسُ: نومید کردن، مثال مہوز اللام: التَّوَضُّعُ: کسے را پاک کردن، مہوز اللام واجوف واوی: التَّبْوِيَةُ و التَّبْوِي: کسے را جائے دادن وازیائی: التَّفِيَّةُ: با سایہ گشتن درخت خرما.

اصل این باب: یعنی خاصیت این باب مشارکت ست ای شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت، یعنی ہر یک بدیگری آن کند کہ او باوے کند، مگر آنکہ یکے بصورت فاعل ست و دیگرے بصورت مفعول چوں: نَاصَلَ زَيْدٌ عَمْرًا یعنی تیر اندازی کردند با ہم زید و عمر، و از بجا ست کہ فعل لازم را متعدی بمفعول گرداند و متعدی بیک مفعول را کہ قابلیت مشارکت فعل ندارد متعدی بمفعول دیگر کہ صالح شرکت ست، چوں: كَرُمَ زَيْدٌ وَكَارَمَ زَيْدٌ عَمْرًا، وَجَذَبْتُ ثَوْبًا وَجَذَبْتُ زَيْدًا ثَوْبًا، و موافقت مجرد چوں: سَافَرْتُ وَسَفَرْتُ، و افعال چوں: بَاعَدْتُهُ وَابْعَدْتُهُ وَشَارَفْتُ عَلَى الْبَلَدِ وَأَشْرَفْتُ عَلَيْهِ، و تفعیل چوں: ضَاعَفْتُهُ وَضَعَفْتُهُ، و تفاعل چوں: شَاتَمَ وَتَشَاتَمَ، و استفعال: كَاثَرَهُ الشَّيْءُ وَاسْتَكْثَرَهُ إِيَّاهُ، و برائے ابتداء یعنی آمدن فعل از افعال بے آنکہ مجردش بدین معنی آمدہ باشد چوں قَاسَى از مَقَاسَات: بمعنی رنج چیزی کشیدن. بخلاف قَسَا از قَسْو، مجردش کہ بمعنی سخت و درشت گردیدن آمدہ، فافہم. (مولانا محمد عبد العلی آسی مدراسی)

و مصدر این باب بر وزن مفاعلة وفعالاً وفعیلاً می آید، چوں: قَاتِلٌ يُقَاتِلُ مُقَاتِلَةً وَقِتَالاً وَقِتَالاً، و صحیح و مثال واجوف این باب یکسان است چوں: ضَارِبٌ وَوَاعِدٌ وَقَاوِلٌ، ناقص یائی الْمُرَامَةُ: بایک دیگر تیر انداختن، رَامَى يُرَامِي مُرَامَةً الْمُرَامِي الْمُرَامِي رَامٍ لَا تُرَامُ، لفیف همجو ناقص آید، چوں: وَافِيٌ يُوَافِي مُوَافَاً، مهموز هر باب چوں صحیح آن باب باشد، مضاعف: الْمُحَابَّةُ وَالْحَبَابُ: بایک دیگر دوستی داشتن حَابٌ يُحَابُّ مُحَابَّةً، ماضی مجهول: حُوبٌ، مستقبل مجهول: يُحَابُّ، اصل مستقبل معلوم يُحَابِبُ، واصل مجهول يُحَابَبُ، بعد از آنکه ادغام کردند هر دو یکساں شدند، الا در دو جمع مؤنث معلوم: يُحَابِبْنَ تُحَابِبْنَ مجهول: يُحَابِبْنَ تُحَابِبْنَ، و همچنین اسم فاعل و اسم مفعول نیز بر یک صورت آید در لفظ چوں: مُحَابٌ، لیکن اصل اسم فاعل مُحَابِبٌ بود و اصل اسم مفعول مُحَابَبٌ، امر: حَابٌ حَابٌ حَابِبٌ، نهی لَا تُحَابُّ لَا تُحَابَبُ لَا تُحَابِبُ.

باب افعال ایس باب مطاوع فعلٌ باشد چوں: جَمَعْتُهُ فَاجْتَمَعَ وَنَشَرْتُهُ فَانْتَشَرَ، و شاید که بین اثنین باشد بمعنی تفاعلٌ چوں: اخْتَصَمَ زَيْدٌ وَعَمْرٌو بمعنی فعلٌ باشد، چوں: جَذَبَ وَاجْتَذَبَ، مثال واوی الاثهابُ: هبه قبول کردن، .....

وقاوِلٌ: مُقَاوَلَةٌ: با کسی قول کردن و گفت و شنید کردن. (ص) **مهموز هر باب:** أَمَرَ يُؤْمِرُ سَأَلَ يُسْأَلُ وَخَاطَأَ يُخَاطِئُ وَائْتَمَ يُؤَاتِمُ، وَرَأَى يُرَآئِي وَوَاطَى يُوَاطِي وَنَاوَى يُنَاوِي بِالْوَاوِ.

مطاوع: مُطَاوَعَةٌ در لغت بمعنی انقیاد و امتثال ست، و در اصطلاح عبارت ست از پس آمدن یک فعل بعد فعل دیگر که متعدی باشد تا دلالت کند بر حصول اثر فاعل آن فعل متعدی در مفعول چوں پس اجْتَمَعَ دلالت می کند بر آنکه اثر فاعل فعل متعدی که قبل اوست در مفعول حاصل شد، و مطاوعت تفعیل چوں: لَوَمَهُ فَالْتَمَ یعنی ملامت کرد او را پس ملامت زده گردید، و مطاوعت افعال چوں: أَوْقَدَ النَّارَ فَانْقَدَتْ یعنی افروخت آتش را، پس افروخته گرد آتش، و برائے اتحاد آید چوں: اخْتَجَرَ یعنی حجره ساخت، و تخیر ای برگزیدن فاعل فعلی را برائے ذات خود چوں: اكْتَالَ، یعنی برائے خود پیبود، و ابتداء چوں: اسْتَلَمَ یعنی بوسید که مجرد از س ل م بمعنی بی گزند شدن آمده. (مولوی محمد عبدالعلی آسی)

اَتَّهَبَ يَتَّهَبُ اِتِّهَابًا الْمُتَّهَبُ اِتَّهَبَ لَا تَتَّهَبُ، اصل اَتَّهَبَ اَوْتَّهَبَ بود واورا تاء کردند، و تاء رادر تاء ادغام نمودند اَتَّهَبَ شد، گاه باشد که گویند: اِتَّهَبَ يَأْتَّهَبُ اِتِّهَابًا چوں: اِتَّعَدَ يَأْتَّعَدُ اِتِّعَادًا، مثال یائی: اِتَّسَرَ يَتَّسِرُ اِتِّسَارًا که در اصل اِتَّسَرَ يَتَّسِرُ اِتِّسَارًا بود، یاء راتاء کردند و تاء رادر تاء ادغام کردند، و گاه باشد که گویند اِتَّسَرَ يَأْتَّسِرُ اِتِّسَارًا. اجوف واوی الاجْتِيَابُ: قطع بیابان کردن اِجْتَابَ يَجْتَابُ اِجْتِيَابًا، اسم فاعل و اسم مفعول: الْمُجْتَابُ، لیکن اصل اسم فاعل مُجْتَوِبٌ و اصل اسم مفعول مُجْتَوَبٌ بود، امر حاضر: اِجْتَبِ اِجْتَابًا اِجْتَابُوا، اصل امر اِجْتَوِبِ اِجْتَوِبَا اِجْتَوِبُوا بود لفظ ماضی و امر باهم مشتبه شدند در تشبیه و جمع مذکر، لیکن در اصل تفاوت است، ماضی مجهول: اِجْتَبِ در اصل اُجْتَوِبِ بود کسره او را بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل و او باشد، اجوف یائی: اِلِخْتِيَارُ: برگزیدن، ماضی: اِخْتَارَ مستقبل: يَخْتَارُ اِخْتَارَ در اصل اِخْتِيرَ بود یاء الف شد، ماضی مجهول: اُخْتِيرَ در اصل اُخْتِيرَ بود کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند

اِتَّهَبَ: بدانکه این لغت بعضی حجازیین که لین را موافق حرکت ما قبل بحرف علت بدل می کنند پس می گویند: اِتَّهَبَ بقلب را و بیاء از جهت کسره ما قبل، و یاء اَتَّهَبَ بقلب و او و بالف از جهت فتح ما قبل، و همچنین مَوْتَّهَبٌ مَوْتَّسَرٌ و اِتَّسَرَ بابقائے حرف علت و عدم ادغام آن. **اِجْتَبَ:** در اصل اِجْتَوِبَ بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح، و او را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و باء الف را حذف کردند.

اُخْتِيرَ: بدانکه اصل تحریک در همزات و صل کسره است؛ زیرا که حرفت و حرف دالما بینی بر سکون می باشد، و ساکن را عند التحریک کسره می دهند الا نزد وجود داعی قوی مضموم و مفتوح هم می آید، و داعی بسوئے ضمه اش در افعال ضمه جزء و ثالث مضموم باشد لا محاله همزه مضموم خواهد شد، تا وقت کسره اش ایهام خروج از کسره بسوئے ضمه که وزن ممتد و کست لازم نیاید چوں: اُخْرِجَ و اِسْتَقِيمَ و اِجْتَبِ و اِخْتَوِرَ پس کسره اش از انجا که اصلی ست و تابع کسره و فتح حرف ثالث نیست حرف ثالث خواه مکسور باشد چوں: اِضْرِبَ و خواه مفتوح چوں: اِسْمَ و اِخْتَارَ و اِسْتَقَامَ همزه مکسور خواهد بود، و در حال خود باقی خواهد ماند، هذا تفصیل مافی الشرح الرضی.

و ازین ضابطه کلیه هوید اشد که جائیکه در افعال حرف ثالث مضموم خواهد بود همزه هم لا محاله مضموم خواهد بود لا غیر، والا مکسور چنانکه اصلی ست و ضمه همزه در مثل اُدْعِ باوجود کسره ثالث برائے افتراق ناقص و او ی از ناقص یائی ست پس ریه باقی نماند در کسره همزه مثل: اَنْقِيدَ و اُخْتِيرَ باوجود کسره ثالث خواه خالص باشد و خواه باشام چوں: اُخْتِيرَ و اَنْقِيدَ و ضمه همزه باوجود ضمه ثالث چوں: اُخْتَوِرَ =

بعد از سلب حرکت ما قبل، اُخْتَبِرَ شد، ناقص یائی الاجْتِبَاءُ: برگزیدن: اجْتَبَى یَجْتَبِی اجْتَبَاءُ

= و اَنْقُوْدَ واضح شد غلط بودن ضمه همزه با وجود کسره ثالث، چنانچه بر زبان عامه مشهور است، و من بعد اگر چه طبع سلیم مناظری خیر تردی درین قاعده باقی نماند، اما برای افهام مجادل سندی از کتب ائمه معتبرین قدماء و متاخرین برای خلوص کسره همزه نزد کسره ثالث و ضمه آن نزد ضمه ثالث خالص باشد خواه با اِشمام نقل می کنم.

قال ابن الناطم: وإن كان الماضي معتل العين على افتعل كاختار وانقاد فعل بثالثه ما فعله بأوله نحو باع، وقال: ولفظ همزة الوصل على حسب اللفظ بما قبل حرف العلة. وفي "أوضح المسالك" بلفظ همزة الوصل من نحو اختار وانقاد إذا صار مجهولين على حسب التاء والقاف من الكسرة والضمة والإشمام، وفي "البهجة المرضية" ويلفظ همزة الوصل كحركة التاء والقاف من نحو انقاد واختار عند كونهما مجهولين، وقال ابن عقيل: في اختار وانقاد ثلاثة أوجه: الضم كاختور وانقود، والكسر كاختير وانقيد، والإشمام، وتجري همزة بمثل حركة التاء والقاف.

و در شرح عبد الله قزوینی است جائز است در حرف ثالث مثل اِخْتَارَ و اِنْقَادَ کسره ضم و اِشمام و درین ابواب همزه اینها تابع حرف ثالث می باشد، و فی "شرح الأصول الاکبریه" تضم همزة الوصل فیما وقع بعد الساکن منه ضمة أصلية نحو أخرج، ویشم ضمها کسره قبل کسره تشم ضمة نحو اختير. وقال أبو حیان: إذا أشتمت الضمة في التاء والقاف من نحو اختير وانقيد أشتمت الهمزة والضم، وإذا أخلصت الكسرة كسرت الهمزة، و اگر خوف بسط نمی بود روایات کثیره از کتب قوم درین باب نقل می کردم، و اگر حالا هم در دل اختلافی پیدا شود، و گوید: که درین عبارت که بقلم آوردی تغلیط ضمه همزه با وجود کسره ثالث که مدعی آن هستی کجاست؟ گویم: تعیین حرکت همزه بحرکت مخصوص دلیل صریح است بر تغلیط غیر آن حرکت مثلاً اگر گویند: که عین کلمه اگر مکور باشد همزه وصل هم مکور باشد چون اِضْرِبْ، و این صریح است در آنکه اِضْرِبْ بضم همزه غلط است، آری علماء را حاجت بتفصیل تغلیط و تخطیه در آن هنگام می افتد که در زبان شان حرکت خلاف تفصیل ایشان بر زبان عوام بوده باشد، چنانچه در زبان ماشائع شده در بعضی اذبان با وجود تنبیه هم مرتکب گشته، لهذا نص کردیم که ضمه همزه اِخْتَبِرَ با وجود کسره تاء غلط محض است گو در لغت ردیه هم یافته شود چرا که اعتبار بر لغات فصیح و مذاهب مختاری باشند بر لغات غریب، فائت ولا تتبع الهوی. (مولوی النور علی)

الاجْتِبَاءُ: ناقص واوی الارْتِضَاءُ: پسندیدن، لفیف مقرون الاستِواء: راست شدن، مهموز فاء الإِتْلَاحُ: شوریده شدن کار، مهموز فاء مضاعف الإِتِحَاجُ: فروخته شدن آتش، مهموز فاء واجوف الإِتْبَالُ: ساختن و نیکو کردن چیزی، مهموز فاء و ناقص الإِتْبَاءُ: تقصیر کردن، مهموز عین الإِخْتِیَابُ: اندوگین شدن، مثال و مهموز عین الإِیْتِیَابُ: شرم داشتن، ناقص و مهموز عین الإِیْتِیَاءُ: در مانگی شدن و مفلس شدن، مهموز اللام الإِخْتِیَاءُ: پنهان شدن، مثال و مهموز اللام، الإِتْكَاءُ: تکیه کردن، اجوف و مهموز اللام الإِسْتِیَاءُ: اندوگین شدن.

الْمُجْتَبَى الْمُجْتَبَى اجْتَبَ لَا تَجْتَبْ، مضاعف الإِمتِدَادُ: كَشِدْنَ إِمْتَدَّ يَمْتَدُّ إِمْتِدَادًا فَهُوَ مُمْتَدٌّ، اسم فاعل واسم مفعول يكسان ست، لیکن اصل اسم فاعل مُمْتَدِّدٌ، واصل اسم مفعول مُمْتَدَّدٌ، امر حاضر: إِمْتَدَّ إِمْتَدَّ إِمْتَدَّدٌ، نهی: لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّدٌ، باب الافعال این باب متعدی نباشد، و مطاوع فعل بود، چوں كَسَرْتُهُ فَانْكَسَرَ، و شاید كه مطاوع أَفْعَلَ باشد، چوں اَزَعَجْتُهُ فَانْزَعَجَ، اجوف واوی الإِنْقِيَادُ: رام شدن، اِنْقَادَ يَنْقَادُ اِنْقِيَادًا، امر: اِنْقَدْ نهی لَا تَنْقَدْ، ماضی مجهول: اُنْقِيدَ اصلش اُنْقُوْدَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل واو ساکن ما قبل مکسور بیاء بدل شد، اُنْقِيدَ شد، مستقبل مجهول: يُنْقَادُ تا آخر، ناقص واوی الإِنْمِحَاءُ: سوده شدن اِنْمَحَى يَنْمَحِي اِنْمِحَاءً اَلْمُنْمَحِي اَلْمُنْمَحَى اِنْمَحَ لَا تَمْنَحْ، و بریں قیاس بود لفیف مقرون الإِنْزَوَاءُ: گوشه گرفتن، اِنْزَوَى يَنْزَوِي اِنْزَوَاءً فَهُوَ مُنْزَوٍ وَذَاكَ مُنْزَوٍ امر حاضر: اِنْزَوِ، نهی: لَا تَنْزَوِ، مضاعف الإِنْصِبَابُ: ریخته شدن اِنْصَبَّ يَنْصَبُّ اِنْصِبَابًا فَهُوَ مُنْصَبٌّ امر اِنْصَبَّ اِنْصَبَّ اِنْصَبَّ نهی لَا تَنْصَبَّ لَا تَنْصَبَّ.

باب استفعال: ایں باب برائے طلب فعل باشد چوں: اِسْتَكْتَبَ وَاِسْتَخْرَجَ، و شاید کہ برائے انتقال باشد از حالی بحالے چوں: اِسْتَحْجَرَ الطَّيْنَ وَاِسْتَنَوَقَ الْجَمْلُ، و شاید کہ بمعنی اعتقاد باشد

کَسَرُتُهُ: خواه اصلش متعدی باشد، چون: کَسَرَ وَاَنْکَسَرَ چوں: عَدَمَ وَاَنْعَدَمَ و همچنین ضرورت که این باب از افعال جوارح باشد، مثل دست و پا و زبان و امثال آن.

إِنْصَبَّ: مَهْمُوزُ فَاءٍ چوں اَلْإِنْطَاطَرُ: کُج شدن، مَهْمُوزُ فَاءٍ وَاجُوفُ اَلْإِنْثِيَاءِ: کُج شدن، مَهْمُوزُ اَلْعَيْنِ اَلْإِنْذِنَاجُ: دریده شدن مشک، مَهْمُوزُ اَلْعَيْنِ وَنَاقِصُ اَلْإِنْفَعَاءِ اَلْإِنْشِقَاقُ، مَهْمُوزُ اَللَّامِ اَلْإِنْطِفَاءُ: فرو مردن آتش. **اِسْتَكْتَبَ:** اَلْاِسْتِكْتَابُ بنوشتن چیزی خواستن اَلْاِسْتِخْرَاجُ: بیرون کردن خواستن.

چوں: اِسْتَكْبَرْتُهُ وَاِسْتَضَعَبْتُهُ، مثال واوی اِلسْتِيْجَابُ: سزاوار چیزے شدن اِسْتَوْجِبَ
يَسْتَوْجِبُ اِسْتِيْجَابًا فَهُوَ مُسْتَوْجِبٌ اَمْرٌ اِسْتَوْجِبُ نَهْيٌ لَا تَسْتَوْجِبُ بر قیاس صحیح اِسْتِيْجَابًا
در اصل اِلسْتَوْجَابُ بود، واو بجهت کسرہ ما قبل یاشد، اجوف واوی اِلسْتِقَامَةُ راست شدن
اِسْتَقَامَ يَسْتَقِيْمُ اِسْتِقَامَةً بر قیاس اَقَامَ يُقِيْمُ اِقَامَةً ناقص یا ئی اِلسْتِيْجَابُ: خیمہ زدن، اِسْتَحْيَى
يَسْتَحْيِيْ اِسْتِيْجَاءً اَلْمُسْتَحْيَى اَمْرٌ اِسْتَحْبُ نَهْيٌ لَا تَسْتَحْبُ لفیف مقرون اِلسْتِيْجَاءُ: شرم
داشتن، اِسْتَحْيَى يَسْتَحْيِيْ اِسْتِيْجَاءً فَهُوَ مُسْتَحْيٍ وَذَاكَ مُسْتَحْيٍ اَمْرٌ اِسْتَحْيِ نَهْيٌ لَا تَسْتَحْيِ،

مثال واوی: مہموز فاء چوں: اِلسْتِقَابُ: اوب گرفتن، اجوف واوی مہموز فاء اِلسْتِقَاسَةُ: عوض خواستن، ناقص و مہموز فاء
اِلسْتِيْدَاءُ: یارے خواستن، لفیف مقرون و مہموز فاء اِلسْتِيْوَاءُ: رحمت کردن، مہموز العین اِلسْتِيْلَاكُ: بر سالت رفتن، مثال
و مہموز العین اِلسْتِيْسَاسُ: نوید شدن، ناقص و مہموز العین اِلسْتِيْوَاءُ: مرائی شمردن، مہموز اللام اِلسْتِيْبَاءُ: خبر جستن مثال،
و مہموز اللام اِلسْتِيْطَاءُ: نرم شدن، اجوف و مہموز اللام اِلسْتِيْقَاءَةُ: علاج کردن تا قی افتد.

اجوف واوی: اجوف یا ئی چوں: اِلسْتِحَارَةُ، اِسْتَحَارَ يَسْتَحِيْرُ اِسْتِحَارَةً، بدانکہ از اجوف واوی چند باب بر اصل اِلسْتِيْطَوَابُ
اِلسْتِيْرَوَاحُ اِلسْتِيْلَوَاحُ اِلسْتِيْحَوَاضُ اِلسْتِيْقَوَاسُ اِلسْتِيْحَوَافُ، و درین آخر تعلیل ہم رواست اِلسْتِيْرَاقُ
اِلسْتِيْوَاكُ اِلسْتِيْحَوَالُ، و از اجوف یا ئی چوں: اِلسْتِيْسَاسُ نرم خواستن مادہ بز. (مولوی انور علی)

يَسْتَقِيْمُ: در اصل يَسْتَقِيْمُ بود، واو مکسور ما قبلش حرف صحیح ساکن کسرہ واو نقل کردہ بما قبل دادند بعدہ واو ساکن ما قبل او مکسور
آن واو را بیاء بدل کردند. **اِسْتِقَامَةُ:** در اصل اِسْتَقِيْمًا بود و واقع شد متحرک بعد حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کردہ بما قبل
دادند اجتماع ساکنین شد در میان واو و الف، یکے را حذف کردند تا عوض محذوف در آخر او در آوردند، اِسْتِقَامَةُ شد.

اِلسْتِيْجَاءُ: و مثال ناقص واوی اِسْتِحْلَاءُ: شیرین شمردن، اِسْتَحْلَى يَسْتَحْلِيْ اِسْتِحْلَاءً.

اِسْتَحْيَى: بدانکہ اہل حجاز شرط کردہ اند در قاعدہ نقل حرکت واو و یاء کہ بعد ساکن در عین کلمہ افتد بانکہ آن کلمہ ناقص نباشد
چوں يَطْوِيْ وَيَقْوِيْ کہ درین صورت نزد ایشان نقل حرکت بسوئے ساکن ممتنع ست، لہذا در اَحْيَا و اِسْتَحْيَا حرکت یاء را نقل
کردہ بحاکمہ ندہند؛ زیرا کہ اگر درینا تعلیل بنقل حرکت و قلب یاء بالف و حذف آن بسبب اجتماع ساکنین روا دارند لازم آید
اجتماع دو تعلیل در دو حرف اصلی و این باعث تشویش و خرابی بنائے کلمہ است اما در لغت تمیم رواست نقل حرکت بسوئے ساکن،
و قلب آن بالف و حذف الف از جهت تخفیف بر خلاف قیاس، و این خلاف طریق تعلیل ست، و از چند وجہ مخدوش ست
تفصیلش در کتب کبار مسطور ست. **اِسْتَحْيِ:** اِسْتَحْيِ را از تَسْتَحْيِ بنا کردہ، بعد حذف علامت مضارع ہمزہ وصل در اولش
آوردند، و آخرش را وقف کردند علامت وقفی سقوط یائے آخر شد، اِسْتَحْيِ شد.

و شاید که گویند: اِسْتَحَى يَسْتَحِي اِسْتِحَاءً فَهُوَ مُسْتَحٍ اِسْتَحٍ لَا تَسْتَحٍ، و در حیی جائز است که ادغام کنند، و گویند: حَيَّ يُحَيُّ، لفیف مفروق اِسْتَوْفَى يَسْتَوْفِي اِسْتِيفَاءً مُسْتَوْفٍ اِسْتَوْفٍ لَا تَسْتَوْفٍ، مضاعف الاستِيباب تمام شدن کار:

اِسْتَبَّ يَسْتَبُّ اِسْتِيبَابًا الْمُسْتَبُّ الْمُسْتَبُّ أَمْرٌ اِسْتَبَّ اِسْتَبَّ اِسْتَبَّ نَهْيٌ
لَا تَسْتَبُّ لَا تَسْتَبُّ لَا تَسْتَبُّ

و بریں قیاس ست امر غائب و نہی غائب و محمد.

باب تفعّل: و این باب اکثر مطاوع فعل باشد، چون: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، و بمعنی تکلف و تشبہ آید چون: تَحَلَّمٌ وَتَزَهَّدٌ، و بمعنی مهلت آید چون: تَجَرَّعَ زَيْدٌ چون در مستقبل باب تفعّل و تفاعّل و و تاء جمع شوند جائز باشد که یکے را بپندارند چون: تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَتَزَاوَرُ.....

حیی: درین اشاره است بآنکه ترک ادغام و باقی داشتن این کلمه بر اصل خود اکثر واضح است از ادغام، پس ترارسد که در حیی ماضی معلوم باشد یا مجهول ادغام کنی، و گوئی: حَيَّ بفتح حاء در معلوم، و حَيَّ بضم حاء در مجهول بر لغت فصیح، و بکسر حاء نیز آمده، و همچنین در أُحْيِي و اُسْحِي و حُوِي که مواضع مجهول از باب افعال و استفعال و مفاعلت اند جائز است که در آنها ادغام کنی، و گوئی: أُحِيَّ و اُسْحِيَّ و حُوِيَّ، اما در ماضی معلوم این ابواب چون تعلیل مقدم است بر ادغام ادغام را ممتنع دارند؛ زیرا که چون یاء لام کلمه بسبب افتتاح ما قبل بالف مبدل شد، متجانسین باقی نماند که در آنها ادغام نموده می شد. (منه)

و بمعنی تکلف: ای ظاهر کردن چیزیکه در ذات فاعل موجود نباشد اما مرغوب او بود و قصد تحصیلش داشته باشد چون: تَحَلَّمَ زَيْدٌ که فاعلش می خواهد که خود را حلیم نماید باظهار افعال اهل حلم، و قصد می سازد که حلیم شد، و همین ست فرق در باب تفعّل و تفاعل که دران فاعل قصد آن چیز متکلف ندارد بلکه قصد اظهار نابودن آن می کند چنانچه: تَجَاهَلَ زَيْدٌ یعنی زید جهل خود را نمود، و قصد ندارد که جاهل شود. **و تشبہ آید:** مثال تشبہ تَكَوَّفَ زَيْدٌ کوفیان مانند کرد خود را و نسبت کرد بسوئے ایشان.

تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ: برائے تخفیف و جائز باشد تاء اول که در تاء دوم ادغام کنند بشرطیکه بعد متحرک و یاء مدّه واقع شود چون: تَنَزَّلُ وَتَتَبَاعَدُ گوئی: فَتَنَزَّلُ وَفَتَبَاعَدُ وَقَالُوا: تَنَزَّلُ، وَقَالُوا: تَبَاعَدُ با دغام و ازین ست قراءت لَا تَنَاجُوا.

عَنْ كَهْفِهِمْ، ناقص یا اَلتَّمَنَّى: آرزو خواستن، تَمَنَّى یَتَمَنَّى تَمَنِّیًا، اصل مصدر تَمَنَّى بود ضمہ را بجہت یاء بکسرہ بدل کردند اسم فاعل: مُتَمَنٍّ، اسم مفعول: مُتَمَنِّی، امر حاضر: تَمَنَّ، نہی: لَا تَمَنَّ بخذف یک تاء، مضاعف: تَحَبَّبَ یَتَحَبَّبُ تَحَبُّبًا الْمُتَحَبَّبُ الْمُتَحَبَّبُ تَحَبَّبَ لَا تَحَبَّبَ بر قیاس صحیح.

باب تفاعل: اصل این باب آن ست کہ میان متعدد باشد چنانکہ باب مفاعلتہ، لیکن مجموع اینجا فاعل باشد بحسب صورت چوں: تَضَارَبَ زَيْدٌ وَعَمْرُو، و در مفاعلتہ یکے بحسب صورت فاعل و دیگر مفعول چنانکہ گفتہ شد، و شاید کہ بمعنی اظہار چیزے باشد کہ آن چیز نباشد چوں: تَجَاهَلَ وَتَمَارَضَ، و بمعنی أَفْعَلَ آید چوں تَسَاقَطَ بمعنی أَسْقَطَ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی: .....

کَهْفِهِمْ: تمام آیت: ﴿وَتَرَى الشَّمْسَ﴾ و بٹی تو اے سیندھ آفتاب را ﴿إِذَا طَلَعَتْ﴾ چوں طلوع کند ﴿عَنْ كَهْفِهِمْ﴾ از غار ایشان ﴿ذَاتِ الْيَمِينِ﴾ بسوئے راست آئندہ چہ غار در مقابلہ قطب شمال افتاد ﴿إِذَا غَرَبَتْ﴾ و چوں غروب کند ﴿تَقَرُّبُهُمْ﴾ برادر ایشان دیگر ﴿وَذَاتِ الشَّمَالِ﴾ بسوئے چپ نگرندہ ﴿وَهُمْ﴾ و ایشان ﴿فِي فَحْوَةٍ مِنْهُ﴾ در فراخی اند از غار یعنی در وسط آن بحیثیتیکہ روح و ہوا بر ایشان میرسد، و از تعفن غار ایمن اند، حق سبحانہ تعالیٰ از احوال اصحاب کہف خبر میدہد کہ غار ایشان در طرف جنوبی کوہ بنالوس بود لاجرم آفتاب بوقت طلوع و غروب ہر دو جانب غار میتافت، و عفونت آنرا تحلیل میگردد و ہوا را باعتدال بازی آورد، و درون غار نمی تافت؛ تا الوان و اجساد ایشان متغیر ثیاب ایشان را کہنہ نگرداند. (مولوی انور علی)

مضاعف: اجوف واوی التَّروُّحُ: شبانگاہ رفتن، اجوف یا اَلتَّرِيدُ: افزودہ شدن، لفیف مقرون واوی التَّروُّی: سیراب شدن، لفیف مقرون یا اَلتَّرَنُّی: صاحب زینت شدن، مہوز الفاء التَّادُّبُ: ادب گرفتن، مضاعف، و مہوز التَّائِثُ: بسیار کالا شدن، اجوف واوی و مہوز التَّأَوُّلُ: تاویل کردن، اجوف یا اَلتَّأَيُّدُ: نیرومند شدن، ناقص و مہوز فاء التَّائِي: پدیری گرفتن و گردن کشی کردن، لفیف مقرون واوی و مہوز فاء التَّأَوُّی: جمع شدن، لفیف مقرون یا اَلتَّائِي: قصد چیزی کردن، مہوز العین التَّكَايُ: رنجانیدن، مثال و مہوز عین التَّوَادُّ: زندہ در گور کردن، مہوز العین ناقص التَّمَايُ: فراخ شدن پوست، مہوز لام التَّبَرُّؤُ: بیزار شدن، و مثال و مہوز اللام التَّوَضُّؤُ: دست دروے شستن، اجوف و مہوز لام التَّبَوُّؤُ: جائے گرفتن، اجوف یا اَلتَّبَوُّؤُ و مہوز لام التَّهَيُّؤُ: ساختہ شدن.

﴿تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ أي أَسْقَطَ، ناقص واوی، التَّصَابِي عَشَق بازی کردن، تَصَابِي يَتَصَابِي تَصَابِيًا ضمه در مصدر بکسر بدل شد، چنانکه در باب تفعل اسم فاعل: مُتَصَابٍ، اسم مفعول: مُتَصَابِي، امر: تَصَابَ نهي: لَا تَصَابَ بخذف يك تاء، مضاعف التَّحَابُ: بايك ديگر دوستي داشتن تَحَابٌ يَتَحَابُ تَحَابًا فَهُوَ مُتَحَابٌ، امر حاضر: تَحَابْ تَحَابْ تَحَابْ، نهي: لَا تَحَابْ لَا تَحَابْ لَا تَحَابْ.

فصل

بدانکه فاء در باب تفعل و تفاعل هرگاه يکے ازيں يازده حروف باشد: تاء و ثاء و دال و ذال و زاء و سين و شين و صاد و ضاد و طاء و ظاء، روا باشد که تاء را ساکن کنند و از جنس فاء گردانند و ادغام کنند،

تَسَاقَطَ: بدانکه قراء درين آيت در لفظ تَسَاقَطَ اختلاف بچند وجوه واقع ست امام حمزه تَسَاقَطَ از تفاعل بلا تشديد سين مي خوانند، و مثال بر همين قراءت ست و امام نافع و ابن كثير و ابو عمرو و ابن عامر و ابی بکر تشديد سين مي خوانند با دغام تاء در سين و باقيان بکسر قاف از مفاعلة مي خوانند، و امام ابو حفص که درين ديار قراءتش مشهور ست از ايشان ست تَسَاقِطُ تُسْقِطُ از باب افعال نیز آمده.

أَسْقَطَ: ﴿وَهَزِي إِلَيْكَ بِجَذْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ (مریم: ۲۵) و ميل ده بسوئے خودای مریم تنه خشک شده را، تا فردريزد خرماي تازه، ظاهر از کلام مصنف چنان معلوم مي شود که در آيت تَسَاقِطُ بصيغه ماضی ست مگر همچمدان برين قراءت اطلاع نيافته. آري بر قراءت حمزه که باب تفاعل بمعنی باب افعال است تفسير به تُسْقِطُ بضمه تاء مي بايد و اگر در تفسير مضارع بماضي اشارت اين ست که مضارع درينجا بمعنی ماضی است در تفسير اسقطت بصيغه تانيث مي بايست چرا که تساقط مؤنث ست و شايد که برائے کلام مصنف وجهي ست که ذهن ناقص بآن نميرسد. (منه)

تَصَابِيًا: اجوف واوی نحو التَّلَاؤُمُ: بايك ديگر ملامت کردن، اجوف يائي التَّلَاؤُدُ: افرو دون شدن، لفيف مقرون واوی التَّلَاؤِي: خوشستن را بچيزي دارو کردن، ويائي چون: تَعَايَا عَلَيْهِ الْأُمُرُ بمعنی أَعْيَا، مهموز فاء چون: التَّلَامُزُ يَكُ ديگر را فرمودن، مهموز فاء لفيف مقرون چون التَّلَائِي: قصد کردن، ناقص مهموز فاء التَّلَاخِي: برادري گرفتن بايكديگر، مهموز العين التَّلَاؤُبُ: فاشه كشیدن ناقوس، و مهموز العين التَّلَائِي يَكُ ديگر را ديدن، مهموز لام التَّلَاطُو خطا کردن، مثال و مهموز اللام التَّلَاطُو التَّوَافُقُ.

وهر جا که اول ساکن باشد همزه وصل در آید، پس در تَطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ تَطَهَّرًا گوئی: اِطَهَّرَ يَطَهِّرُ اِطَهَّرًا، ودر تَدَارَكَ يَتَدَارَكَ تَدَارُكًا، اِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، در قرآن مجید آمده است: الْمُزَّمِّلُ الْمُدَتِّرُ، فَادَارَاتُمْ و بریں قیاس بود اِتَرَبَ يَتَرَبُّ اِتْرَبًا، وَاَتَابَعَ يَتَابِعُ اِتَابِعًا، وَاَبْتَتَ يَبْتَتُ اَبْتَتًا، وَاَنَاقَلَ يَنَاقِلُ اَنَاقِلًا، وَاَدَتَّرَ يَدَتِّرُ اَدَتَّرًا، وَاِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، وَاَذَكَرَ يَذَكِّرُ اَذَكْرًا، وَاَذَابَحَ يَذَابِحُ اَذَابِحًا، وَاَزَمَلَ يَزِمْلُ اَزَمْلًا وَاَزَاوَرَ يَزَاوِرُ اَزَاوَرًا، وَاَسْرَعَ يَسْرَعُ اِسْرُعًا، وَاَسَارَعَ يَسَارِعُ اِسَارُعًا، وَاَشَجَعَ يَشَجَعُ اَشَجُّعًا، وَاَشَاعَرَ يَشَاعِرُ اَشَاعِرًا، وَاَصْعَدَ يَصْعَدُ اَصْعَدًا، وَاَصَاعَدَ يَصَاعِدُ اَصَاعِدًا، وَاَضَرَّعَ يَضَرَّعُ اَضَرُّعًا، وَاَضَاغَنَ يَضَاغَنُ اَضَاغِنًا، وَاِطَهَّرَ يَطَهِّرُ اِطَهَّرًا، وَاِطَابَقَ يَطَابِقُ اِطَابِقًا، وَاِظَّرَفَ يَظَّرِفُ اِظَّرُفًا، وَاِظَاهَرَ يَظَاهِرُ اِظَاهَرًا.

فصل

بدانکه چون عین فعل در باب افعال یکے ازین حروف مذکورہ باشد روا بود کہ تائے افعال را عین گردانند و ساکن کرده در عین ادغام کنند پس دو ساکن جمع شوند فاء و تاء بعضی حرکت تاء را بر فاء افکنند، ودر اِخْتَصِمَ يَخْتَصِمُ اِخْتِصَامًا فهو مَخْتَصِمٌ وَذَاكَ مَخْتَصِمٌ گویند: .....

وهر جا: بعد ادغام تاء در فاء نظر کنند اگر ما قبل تاء حرف دیگر متحرک مانده است احتیاج بهمزه وصل نباشد، چنانچه در مضارع و اسم فاعل و اسم مفعول، والا همزه می آرند برائے ابتداء بسکون، چنانچه در ماضی و مصدر و مصنف هـ برائے هر حرف دود و مثال آورده، یکے از باب تَفَعَّلَ و دیگرے از باب تَفَاعَلَ کہ جمیع امثله بیست و دو باشد، اِطَهَّرَ بفتح الطاء و الهاء در اصل تَطَهَّرَ بود، تاء واقع شد بجائے فائے تفعّل، تائے تفعّل را طاء کردند بعده دو حرف از یک جنس بهم آمدند اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند برائے ابتداء بسکون همزه وصل آوردند بر همین قیاس ست يَطَهِّرُ، مگر آنکه چون در و حاجت همزه وصل نبود در نیاوردند.

فَادَارَاتُمْ: قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَارَأْتُمْ﴾ (البقرة: ۷۲) هرگاه می کشتید نفسی را دفع می کردید قتل آنرا از نفس خود و نسبت بدیگر میدادید.

باب افعیلال: اِحْمَارٌ يَحْمَارُ اِحْمِيرَارًا فَهُوَ مُحْمَارٌ اِحْمَارٌ اِحْمَارٌ لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارُ. باب فعلله: دَخَرَجٌ يُدَخِرُجُ دَخَرَجَةً وَدَخَرَجًا فَهُوَ مُدَخِرُجٌ وَذَاكَ مُدَخِرُجٌ دَخِرُجٌ لَا تُدَخِرُجُ. باب تفعّل: اَيْنَ بَابٍ مَزِيدٍ فِيهِ رَبَاعِيٌّ سِتٌّ وَدَرِ مَاضِيٍّ وَهِيَ كِي حَرْفٌ زَائِدَةٌ اسْتِ چوں: تَدَخَرَجَ يَتَدَخَرَجُ تَدَخَرُجًا فَهُوَ مُتَدَخِرُجٌ وَذَاكَ مُتَدَخِرُجٌ لَا تَتَدَخَرَجُ. باب افعلال: اِخْرَنْجَمَ يَخْرَنْجَمُ اِخْرَنْجَمًا فَهُوَ مُحْرَنْجَمٌ وَذَاكَ مُحْرَنْجَمٌ اِخْرَنْجَمٌ لَا تَخْرَنْجَمُ. باب افعلال: اَلْاِقْشَعِرَارُ: مَوْنٌ بِرَتْنِ خَاسْتَنَ، اِقْشَعَرَ يَقْشَعِرُ اِقْشَعِرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌ اِقْشَعَرَ اِقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ اِقْشَعِرُ، اَيْنَ دُو بَابٍ مَزِيدٍ فِيهِ رَبَاعِيٌّ سِتٌّ كِهْ دَرِ وَهَمْزِهِ وَصَلِ دَرِ آيِدِ، وَدُو حَرْفِ دَرِ مَاضِيٍّ وَهِيَ زَائِدَةٌ اسْتِ.

فصل

بدانکه افعلال در ثلاثی مزید فیہ آمده است اَلْاِقْعِنْسَاسُ: واپس شدن و سخت شدن، اِقْعِنْسَسَ يَقْعِنْسَسُ اِقْعِنْسَاسًا، حَرْفُ اَصْلِ قَعَسٌ سِتٌّ.

تَدَخَرَجَ: هفت ملحق بتدخرج اول چوں: تَجَلَبَبَ، دَوْمٌ: تَقَلَّسَ، سَوْمٌ: تَمَكَّنَ، چِهَارَمٌ: تَجَوَّرَبَ، تَجَمَّمَ: تَسَرَّوَلَ، شَشْمٌ: تَشَيَّطَنَ، هَفْتَمٌ: تَقَلَّسَى، الْمُضَاعَفُ مِنْهُ التَّذَبُّدُ: جَنْبِیدَنَ، مِثَالُ التَّوَهُؤُ: فَرِیَادُ کَرْدَنِ زَنِ اَزِ جِهَتِ حَزَنِ، نَاقِصُ التَّقْلِیْسِ: کَلَاهِ پُوشِیدَنَ، مِهْمُوزُ الْعَيْنِ النَّظَامُنُ: سِرْ اَقْلَنْدِهْ شَدَنَ، مِهْمُوزُ لَامِ چوں: تَرَمِیَاتُ السَّحَامَةِ اِذَا مَحْصَنَتْ لِلْمَطِيِّ، مُضَاعَفٌ وَ مِهْمُوزُ التَّكَأْكُؤُ: بَدِیْلِ شَدَنَ. افعلال: دُو ملحق برائے اِخْرَنْجَمَ اول اِقْعِنْسَسَ دَوْمٌ اِسْلَنْقَى وَنَزْدِ مُصَنَّفِ دُو بَابِ دِیْگَرِ اِجْلُوذَ وَ اِخْشَوْشَبَ مُلْحَقٌ بِهِ اِخْرَنْجَمَ، بَدَانْکِهْ اَيْنَ هَرِ دُو بَابِ رَبَاعِيٍّ مَزِيدِ بَرَاءِیْ لَزُومِ وَ مَبَالِغَهْ بُوْدِ وِ بَرَاءِیْ مَطَاوَعَتِ مَجْرَدِ نِیْزِ آيِدِ ثَعَجَرِهْ فَاتْعَجِرُ اَيِ صَبَّيْهُ فَانْصَبَّ، وَفِيهِ مَبَالِغَةٌ وَ قَشَعَرْتُهُ فَاقْشَعَرَ.

افعالال: اِگَرِ کَسِیْ گُوِيْدِ: کِهْ هَرِ گَاهِ اَيْنَ بَابِ اَزِ مَزِيدِ فِيهِ ثَلَاثِيٌّ بُوْدِ پَسِ سَزَاوَارِ اَنَ بُوْدِ کِهْ دَرِ ذِیْلِ ثَلَاثِيٍّ الْاَصْلِ اَنْدِیَا مُلْحَقٌ بِرَبَاعِيٍّ پَسِ ذِکْرِ اَنْهَادِ فِي فِصْلِ عَلِیْمِدِهْ مِیْ بَاشَدِ اِگَرِ چِهْ مَرْضِیْ مُصَنَّفِ شَقِ اَخِیْرِ سِتِّ چِنَانْچِهْ اَزِ قَوْلِ او دَرِ اَوَّلِ کِتَابِ کِهْ فِصْلِ ثَلَاثِيٍّ مَزِيدِ دِهْ بَابِ مَشْهُورِ سِتِّ بَانَ تَاسَلِ.

افعال نیز آمده است اِجْلُوْا اذْ: شتاب رفتن، اِجْلُوْا ذِ اِجْلُوْا اِذَا. وافعیال نیز آمده است، اِعْشَوْ شَبَّ يَعْشُوْ شَبَّ اِعْشَيْ شَبَّابًا. وافعلاء نیز آمده است چوں: اِسْلَنْقَى يَسْلَنْقَى اِسْلَنْقَاءً.

فصل

بدانکہ مجموع همزہائے وصل کہ در اول فعل ماضی ثلاثی مزید فیہ و رباعی مزید فیہ است در درج کلام بیفتد، و ہمچنین همزہائی دیگر کہ در اول مصدر ہا، و امر ہائے این بابہا باشد الا ہمزہ باب افعال کہ ہمزہ وے قطعی ست ساقط نشود، نہ در درج کلام، نہ در مصدر، نہ در ماضی، نہ در امر.

فصل

بدانکہ چوں ذہب را تعدیہ کنند گویند: ذَهَبَ بِهْ ذَهَبَ بِهِمَا ذَهَبَ بِهِمْ ذَهَبَ بِهَا ذَهَبَ بِهِمَا

افعال: خاصیت این باب ارتجال و لزوم ست چوں: اِجْلُوْا فِي السَّيْرِ اَيَّ اَسْرَعَ کہ مجردش درین معنی نیامده، و چوں: اِعْلُوْطَ یعنی گردن شتر بہ نشست بر پشت او کہ غلط مجردش بمعنی تیر زدن و بہدی یاد کردن کسی را آمده است.

افعیال: خاصیت این باب مبالغہ و غلبہ لزوم ست چوں: اِعْشَوْ شَبَّتِ الْاَرْضُ اَيَّ صَارَتْ ذَاتَ عَشْبَةٍ كَثِيْرَةٍ، و گاہی متعدی نیز می آید چوں: اِخْلُوْا لَيْتَهُ یعنی شیرین پنداشتم او را، و مطاوع فعل نحو: ثَنِيْتُهُ فَانْتَوْنِيْ اَيَّ عَطَفْتُهُ موافقت فعل چوں: اِخْلُوْا لِيْ اَيَّ صَارَ ذَا خُلُوٍّ و موافقت تفعّل چوں: اِخْشَوْ شَنَّ پوشیدن لباس خشن را.

مجموع همزہائے: اختلاف کرده اند در آنکہ این ہمزہ حرفست یا حرکت؟ بعض بسوئے ثانی رفته اند؛ زیرا کہ اگر حرف بودے اورادر خط صورتے مقرر بودی، و حال آنکہ اورادر خط صورتے مقرر نیست، و اکثر بر آن رفته اند کہ حرف ست از آن کہ ساکن می شود، پس اگر حرکت بودے لازم آمدے اجتماع نقیضین. (مولوی انور علی) **تعدیہ کنند:** بدانکہ طریق تعدیہ فعل لازم بسیارست، گاہی مجرد و عند التعدیہ بافعال و گاہی باب تفعّل می برند و این قیاسی نیست بلکہ مقصود بر سماع از اہل زبان ست، و آنچه سہل و قیاسی در طریقہ تعدیہ است ہمیں تعدیہ فعل لازم بحرف جر ست کہ مصنف رحمہ اللہ آنرا درین رسالہ مقدم کردہ، و از جملہ فوائد تعدیہ یکے تعلیم مبتدیان ست برائے طریقہ بنائے فعل مجہول از فعل لازم، پس فعل لازم را اگر متعدی بحرف جر کردہ مجہول کنند فعل رادر ہمہ حال مفرد دارند، و ضمائر مجرور را موافق مفعول مالم یسم فاعلہ مذکر و مؤنث و مفرد و تثنیہ و جمع و حاضر و غائب و متکلم آرند، و خاص کرد ثلاثی مجرد را برائے امثال ازاں کہ اصل ست و ابواب باقی را بمقابلہ گذاشتہ.

ذَهَبَ بِهِنَّ ذَهَبَ بِكَ ذَهَبَ بِكُمُ ذَهَبَ بِكِ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُنَّ ذَهَبَ بِيْ
 ذَهَبَ بِنَا. اسم مفعول گویند: مَذْهُوبٌ بِهِ مَذْهُوبٌ بِهِمَا مَذْهُوبٌ بِهِمْ مَذْهُوبٌ بِهَا مَذْهُوبٌ
 بِهِمَا مَذْهُوبٌ بِهِنَّ. بدانکه الف مفاعله و سیمین استفعال گاه باشد که فعل لازم را متعدی گردانند
 چوں: سَارَ زَيْدٌ وَسَايَرُهُ، وَخَرَجَ زَيْدٌ وَاسْتَخْرَجْتُهُ.

قطعه تاریخ وفات مولانا میر سید شریف جرجانی

سید السادات زین الحق والدین آنکه بود   میر اہل علم و فن سید شریف نکتہ دال
 چار شنبہ ہفتم از ماہ ربیع آخر او   کرد گلگشت ربیع اول باغ جناں
 چونکہ بود او سرور اقران در قرن خویش   سرور قرن آمدہ تاریخش اے آسی از اں

مختل می گردد، و در تشنیه مذکر یاء شد و الف نگردید؛ زیرا که اگر الف گشتی با اجتماع ساکنین بیفتاد و التباس شنی بمفرد لازم آمد و آن مانع تعلیل ست، و در جمع مذکر و واحد مؤنث الف با اجتماع ساکنین تحقیقی افتاد، و در تشنیه مؤنث بعلت فراهم آمدن دو ساکن تقدیر او در جمع مؤنث و او یاء شد بس، همچنین تا آخر.

مضارع معلوم: یَقْتَوِي يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُونَ تا آخر، اصل یَقْتَوِي يَقْتَوُونَ بود، و او در طرف افتاد و ما قبل مکسور یاء شد، و ضمه یاء بسبب ثقل ساقط گردید، و تشنیه و جمع او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، و یاء در جمع بعد نقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت بیفتاد، تَقْتَوِينَ مخاطبه و مخاطبات بعد تعلیل متفق شد، و در اصل مختلف؛ زیرا که اصل مخاطبه تَقْتَوُونَ بر وزن تَحْمَرِينَ، و اصل مخاطبات تَقْتَوُونَ بر وزن تَحْمَرُونَ.

ماضی مجهول: اُقْتَوِيَ اُقْتَوِيََا اُقْتُوْا اُقْتُوْتِ اُقْتُوْتِ اُقْتُوْتِ تا آخر، و او در بعضی بسبب افتادن در طرف و در بعضی در حکم طرف، و کسر ما قبل یاء شد، و یاء بنقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت در جمع مذکر غائب بیفتاد، و در باقی صیغها سالم ماند.

مضارع مجهول: يُقْتَوِي يُقْتَوِيَانِ يُقْتَوُونَ تا آخر، و او در واحد مذکر غائب و حاضر و غایبه و در صیغه متکلم بسبب افتادن در زائد بر سوم جا و بودن ما قبل مفتوح یاء شد، و یاء الف گردید و در صیغه تشنیه غائب و غایبه اگر یاء الف شدی التباس تشنیه بواحد لازم آمد و چنانکه مکرر مذکور گردید، و در دو صیغه جمع مذکر مخاطبه الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید و در اینجا هم مخاطب و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا که اصل مخاطبه تُقْتَوُونَ بر وزن تَحْمَرِينَ و او اخیر بسبب آمدن در زائد بر سوم جا و فتح ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحرک انفتاح ما قبل الف گردید و الف با اجتماع

امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوَيْنِ اِقْتَوْنِ در اعلال بر قیاس ثقیله. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوِیا اِقْتَوْوا اِقْتَوِیْ، در واحد مذکر بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح بالف مثل قول امرء القیس:

قفأ نبك من ذكری حبيب ومنزل

که در اصل قفن بود، و در جمع مذکر و مخاطبه بقلب نون خفیفه ما قبل مضموم و مکسور بواو و یاء نزد یونس، و یا حذف نون خفیفه و اعاده واو و یاء محذوفه در وقف و غیر وقف، و باقی اقسام امر و نهی بانون تاکید و بدون آن بر همین قیاس است. اسم فاعل: مُقْتَوِیَّانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوِیَّةٌ مُقْتَوِیَّتَانِ مُقْتَوِیَّاتٌ، مُقْتَوٍ در اصل مُقْتَوٍ بود، چون واو بقاعده یَقْتَوِیْ یاء شد، و ضمه ازان بسبب ثقل ساقط گردید، یاء با اجتماع ساکنین میان واو و تنوین بیفتاد، و در مُقْتَوِیَّانِ واو بقاعده یَقْتَوِیَّانِ یاء شد و در مُقْتَوُونَ چون واو بسبب افتادن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و ضمه یاء بجهت ثقل بعد سلب حرکت ما قبل منتقل گردید یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و مُقْتَوِیَّةٌ إلخ بر قیاس مُقْتَوِیَّانِ. اسم مفعول: مُقْتَوِیَّانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوَاةٌ مُقْتَوِیَّتَانِ مُقْتَوِیَّاتٌ، مُقْتَوِیٌّ در اصل مُقْتَوٍ بود، واو بقاعده یَقْتَوِیَّانِ مجهول چون یاء شد یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و با اجتماع ساکنین میان الف و تنوین الف بیفتاد، همچنین در مُقْتَوُونَ بفتح واو اول، و در صِیغَةُ غَائِبِهِ یاء الف شد و بس، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس شیء بواحد در حالت اضافت مثل مُقْتَوَاکَ، و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تُقْتَوِیَّانِ تشنیه مضارع مجهول و در جمع مؤنث بسبب التباس مفرد در تلفظ واو یاء شد و یاء الف نگشت. لفیف مقرون: الْاِخْوَاءُ: سیاه شدن، اصلش الْاِخْوَاؤُ بود، واو بسبب افتادن بعد الف زائده همزه شد، چنانکه در الْاِقْتَوَاءُ؛ زیرا که لفیف هر باب مثل ناقص آن باب باشد، و بسبب نبودن تکرار در دو حرف اصلی مضاعف نام نشد.

ماضی معروف: اِحْوَوِیَا اِحْوَوُوا اِحْوَوْتَ اِحْوَوْتَ اِحْوَوْنِ تا آخر، اِحْوَوِی در اصل اِحْوَوَوَ بود و او مفتوحه بقاعده اِقْتَوِی و او اخیر یاء شد، و یاء الف گشت، و در تشنیه و او یاء شد و بس، چنانکه در اِحْوَوْنِ تا آخر، و در جمع مذکر دو صیغه بعد او بعد قلب و او بیاء و یاء بالف الف نیز افتاد، چنانکه در اِقْتَوُوا، و دو صیغه بعد او، و از آنجا که چون اعلال و ادغام بهم آیند بجبهت تخفیف اعلال را ترجیح میدهند در اِحْوَوَا و ادغام نگرید.

فائده: اِحْوَوَ بتشدید و او بمعنی سبز شد نیز آمده، یُقَالُ: اِحْوَوْتَ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: یَحْوَوِی یَحْوَوِیَانِ یَحْوَوُونَ إلخ و او بسبب افتادن در طرف و بودن ما قبل مکسور یاء شد، و یاء بعد نقل ضمّه آن بما قبل بعد سلب حرکت از آن با اجتماع ساکنین در جمع مذکر و مخاطبه بیفتاد، چنانکه در یَقْتَوِی یَقْتَوِیَانِ یَقْتَوُونَ و وجه عدم اعلال و او مضموم باقی در جمع مذکور سابق یاد باید کرد در اینجا هم مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا چه اصل مخاطبه تَحْوَوْنِ و اصل مخاطبات تَحْوَوْنَ و اعلال هر دو سابق معلوم می شود. مضارع مجهول: یُحْوَوِی یُحْوَوِیَانِ یُحْوَوُونَ تَحْوَوِی تَحْوَوِیَانِ یُحْوَوْنَ تا آخر، در واحد مذکر غائب و حاضر و غایب و دو صیغه متکلم و او اخیر بسبب در آمدنش در موضع زائد بر سوم و فتح ما قبل یاء شد، و یاء الف و سوائی این پنج صیغه و چار تشنیه الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، چنانکه در یُحْوَوِی مجهول معلوم شد، و مخاطبه و مخاطبات یکسان صورته نه اصلاً؛ چه اصل اول تَحْوَوْنِ، و اصل ثانی تَحْوَوْنَ و او اخیر هر دو یاء شد، لیکن در اول الف شد و افتاد، و در ثانی سالم.

نفی بلم: لَمْ یَحْوَوِ بکسر و او اخیر معروف و فتح آن مجهول یاء از اول و الف از ثانی بـ "لم" افتاد و همچنین از امثال آن. امر حاضر معروف: اِحْوَوِ اِحْوَوِیَا اِحْوَوُوا اِحْوَوِی اِحْوَوْنِ، در اعلال

مثل: اِقْتَوِ اِقْتَوِیَا اِقْتَوْا اِلخ. امر حاضر مجهول: لِتُحَوِّ لِتُحَوِّیَا لِتُحَوِّوْا لِتُحَوِّوْیَ لِتُحَوِّوْیْنَ،
الف مبدله از یاء که مبدل از واو بود از واحد مذکر بسبب جزم و از جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع
ساکنین افتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث بسبب یافته شدن علت اعلال یاء الف نگردید. امر معروف
بانون ثقیله: اِحَوِّیْنَ اِحَوِّیَانِ اِحَوِّوْنَ اِحَوِّوْیْنَ اِحَوِّوْیْنِ اِقْتَوِیْنَ اِقْتَوِیَانِ اِقْتَوْنَ اِلخ.
امر مجهول بانون ثقیله: لِتُحَوِّوْیْنَ لِتُحَوِّوْیَانِ لِتُحَوِّوْیْنَ لِتُحَوِّوْیْنِ لِتُحَوِّوْیْنِ اِقْتَوِیْنَ،
و باقی اقسام امر بانون خفیفه و ثقیله و نهی بجمیع اقسام با هر دو نون تاکید و بدون آن بر امثله مذکور
قیاس کرده امثله استنباط باید کرد. اسم فاعل: مُحَوِّوْیَانِ مُحَوِّوْیَانِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ
مُحَوِّوْیَانِ مُحَوِّوْیْنِ، یای مبدله از واو در واحد جمع مذکر با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در صیغ باقیه بعدم
علت اعلال سالم ماند. اسم مفعول: مُحَوِّوْیَ مُحَوِّوْیَانِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ
مُحَوِّوْیَ مُحَوِّوْیَانِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ مُحَوِّوْیْنِ
و در غایبه ساقط نگردید، و در تشنیه یاء بسبب لزوم التباس تشنیه بمفرد، و در بوائی بوجه مذکور در
مُحَوِّوْیَ الف نگشت، و صیغهای مجهول و اسم مفعول بر تقدیر تعدیه بحرف جرست. باب افعیلال
خاصیت و صرف صحیح این باب گذشت. اجوف واوی اِلَسْوِیْدَادُ: سیاه شدن، اِسْوَادَ یَسْوَادُ
اِسْوِیْدَادًا فَهُوَ مُسْوَادٌ اِسْوَادٌ اِسْوَادٌ اِسْوَادٌ لَا تَسْوَادُ لَا تَسْوَادُ لَا تَسْوَادُ اِسْوَادٌ اِسْوَادٌ اِسْوَادٌ اِسْوَادٌ
اِلَزِیْنَانِ: آراسته شدن، اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ اِزْیَانٌ
لَا تَزْیَانُ، هر دو مثل صحیح. لفیف مقرون الاِخْوِیَاءُ: سیاه شدن در اصل الاِخْوِیَاءُ بود، واو
اخیر بقاعده الاِخْوِیَاءُ بهمزه بدل گردید. ماضی معروف: اِخْوَاوْیَ اِخْوَاوِیَا اِخْوَاوْوَا اِخْوَاوْوَاوْ

اِحْوَاوَتَا اِحْوَاوَيْنِ تا آخر، اصل اِحْوَاوِی اِحْوَاوُوَ بود، واد اخیر بسبب آمدن واد زائد بر سوم جا
 وفتح ما قبل یاء شد، ویاء بسبب تحرک وافتتاح ما قبل الف گردید، ودر تشنیه واد بقاعده مذکور یاء
 شد، ویاء الف نگرید ورنه بسبب حذف الف بفراهم آمدن دوساکن التباس بمفرد لازم می آید
 وآن مانع تعلیل ست، اِحْوَاوُوَا در اصل اِحْوَاوُوُوَا بود، واولام کلمه بقانون مسطور یاء شد، ویاء
 الف والف باجتماع ساکنین بیفتاد، همچنین در اِحْوَاوَت ودر اصل اِحْوَاوَتَا تا آنکه در اصل
 اِحْوَاوَوَتَا بود بعد بر گردیدن واد یاء ویاء الف باجتماع ساکنین تقدیری افتاد، ودر اِحْوَاوَيْنِ تا آخر
 واد یاء شد، وبعدم علت اعلال الف نگشت، چنانکه معلوم شد، و اِحْوَاوُوَ و اِحْوَاوَتُ بتشدید واد
 مثل: اِحْوَوُ بمعنی سبز شد نیز آمده، یُقَالُ: اِحْوَاوَتِ الْاَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم:
 یَحْوَاوِی یَحْوَاوِیَانِ یَحْوَاوُونَ تَحْوَاوِی تَحْوَاوِیَانِ یَحْوَاوِیْنَ تا آخر، یَحْوَاوِی در اصل
 یَحْوَاوُوَ بود، واد در طرف افتاد، وما قبلش مکسور ست یاء شد بسبب ثقل ضمه از یاء افتاد، همچنین
 در تَحْوَاوِی اَحْوَاوِی نَحْوَاوِی ودر باقی صیغنا واد بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، لیکن در
 جمع مذکر و مخاطبه افتاد ودر باقیها سالم ماند، ودرین هم مخاطبه و مخاطبات صورۃ موافق واصلًا مخالف،
 پس اصل مخاطبه تَحْوَاوِوِیْنَ واصل مخاطبات تَحْوَاوُونَ بعد اعلال هر دو تَحْوَاوِیْنَ شدند. امر حاضر
 معروف: اِحْوَاوِ اِحْوَاوِیَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوِی اِحْوَاوِیْنَ، اصل اِحْوَاوِ اِحْوَاوُوَ بود، واد اخیر
 بسبب افتادن در طرف وکسر ما قبل یاء شد ویاء بسبب وقف افتاد، ودر تشنیه وجمع مؤنث بسبب
 افتادن در حکم طرف وکسر ما قبل واد یاء گشت، ودر جمع یائے مبدله از واد بعد نقل حرکتش
 بما قبل، ودر مخاطبه بعد سقوط حرکتش باجتماع ساکنین. امر حاضر معروف بانون ثقیله:
 اِحْوَاوِیْنَ اِحْوَاوِیَانِ اِحْوَاوُونَ اِحْوَاوِیْنَ اِحْوَاوِیْنَ، در واحد مذکر یائے محذوفه بزوال علت

حذف باز آمد، و در تشنیه و جمع مؤنث یا سالم ماند، و در جمع مذکر واد علامت جمع و در مخاطبه یائے علامت نیز بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل با اجتماع ساکنین محذوف شد. اسم فاعل: مُحَوَّوْاوُ مُحَوَّوَاوِيَانِ مُحَوَّوَاوِيَّةُ مُحَوَّوَاوِيَتَانِ مُحَوَّوَاوِيَاتٍ، مُحَوَّوْاوُ در اصل مُحَوَّوَاوُ بود، واد اخیر بافتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد، و بعد سقوط ضمه بسبب یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در جمع مذکر واد بجهت بودن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در باقی صیغها بعدم علت حذف سالم ماند، و اگر متعدی بحرف جر کنند صیغائے مجهول و اسم مفعول نیز آیند. ماضی مجهول: اُحَوَّوِيْ اُحَوَّوِيَا اُحَوَّوُوا اُحَوَّوِيَتْ اُحَوَّوِيَتَا اُحَوَّوِيْنِ تا آخر، اُحَوَّوِيْ را از اِحَوَّوَاوُ بنا نمودند هرگاه اول و ثالث را ضمه دادند، و ما قبل اخیر را کسره، الف بضمه ما قبل واد شد، اُحَوَّوُوا و بچار واد بر وزن اُحْمُورٍ واد اخیر بقانون مذکور در مضارع معروف یاء شد، اُحَوَّوِيْ گردید، و این یاء از جمع مذکر بعد نقل حرکتش بما قبل بیفتاد، و در باقی صیغها بعدم علت حذف سالم ماند، و در اُحَوَّوِيْ و نظائر واد غام نه شد؛ زیرا که متجانس اول بدل الف آمده. مضارع مجهول: يُحَوَّوِيْ يُحَوَّوِيَانِ يُحَوَّوَوْنَ تُحَوَّوَاوِيْ تُحَوَّوَاوِيَانِ يُحَوَّوَوْنَ، اصل يُحَوَّوَاوِيْ يُحَوَّوَاوُ بود، بقاعده اِحَوَّوَاوِيْ ماضی معروف واد یاء شد، و یاء الف واد هر دو جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقیها سالم ماند، و مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف زیرا که مخاطبه در اصل تَحَوَّوَوْنَ بر وزن تَحْمَارِرَيْنِ و مخاطبات تَحَوَّوَوْنَ بر وزن تَحْمَارَرْنَ. امر مجهول: لِتَحَوَّوَاوِيْ لِتَحَوَّوَاوِيَا لِتَحَوَّوَاوِيْ لِتَحَوَّوَاوِيْنِ در واحد مذکر الف مبدله از یاء که مبدله از واد است بعلت جزم، و در جمع مذکر و مخاطبه بجهت اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث یاء سالم ماند، و بعدم علت

اعلال الف نگشت. امر مجهول بانون ثقیله: لُحَوَاوَيْنَ لُحَوَاوَيَانَّ لُحَوَاوَوْنَ لُحَوَاوَيْنَّ لُحَوَاوَيْنَانَّ الف در واحد بزوال علت حذف خواست که باز آید چوں ما قبل نون مذکور سوائے چهار تشنیه و جمع مؤنث متحرک می باشد، و الف قابل حرکت نبود یا نیکه بد لش الف آمده بود عود نمود، و در جمع مذکر برائے رفع اجتماع ساکنین و او علامت راضمه دادند، و در مخاطبه یائے علامت را کسره. امر حاضر بانون خفیفه: اِحْوَاوَيْنِ اِحْوَاوُنْ اِحْوَاوِنْ بر قیاس ثقیله چنانکه مذکور شد. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوِيْ بقلب نون بالف در واحد مذکر، و بو او و یاء در جمع مذکر و مخاطبه بحذف نون، و اعاده او و یاء چنانکه سابق مذکور شد، و باقی اقسام و نهی بر همین قیاس ست امثله آن استخراج باید کرد. اسم مفعول: مُحْوَاوِي مُحْوَاوَيَانِ مُحْوَاوَوْنَ مُحْوَاوَاةٌ مُحْوَاوَيَتَانِ مُحْوَاوَيَاتٌ، و او اخیر در تمامی کلمات بسبب افتادن در زائد بر سوم جائے فتح ما قبل یاء شد، و یاء در واحد و جمع مذکر و غایبه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و در اولین یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغنا یاء سالم ماند فقط. واللہ اعلم.

صرف میر منظوم

از حضرت شاه ولی اللہ محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العلمین، والصلاة والسلام علی سید المرسلین محمد وآله وأصحابه
أجمعین، أما بعد: گوید فقیر ولی اللہ عفی عنہ: چون فرزند ارجمند عبد العزیز - حفظہ اللہ
سبحانہ ووفقہ بما یحب ویرضی - بحفظ قواعد صرف مشغول شد مناسب نمود کہ قواعد
مشہورہ این فن را در رشتہ نظم سفتہ شود تا با سہل وجہ ضبط آن میسر آید طرف نسخہ مولانا نور
الدین عبد الرحمن جامی - قدس اللہ سرہ السامی - توجہ افتاد، و دیدہ شد کہ قلیلے از اں قواعد
منظوم فرمودہ بعضے آں را غیر منقح گذاشتہ ظاہر آن استاد نامدار بعد تسوید نسخہ مذکورہ بنظر ثانی
اصلاح نفرمودہ توجہ خاطر بہ تتمیم و تنقیح آں نگماشتہ لاجرم بعضے ابیات ایشان را تیمنا و تبرکاً بعینہا
آورده شد، و در بعضے آخر تصرّفی بحسب امکان کردہ آمد، بعضے آخر بر ہماں اسلوب و وزن زیادہ
کردہ شد تا مجموعہ بہم رسد، واللہ المسئول أن ینفع بها الولد الأعز وغیرہ، فمن أراد
حفظہا فهو هذا.

کلمات عرب سے قسم بود	نام شاں حرف و فعل واسم بود
ہمچو باللہ اقسام اے فرزند	بخداوند مے خورم سو گند
اقسم فعل اللہ اسم شگرف	بائے داخل بر اللہ آمد حرف
آنچہ میزان بود درین اقسام	فاء و عین آمدہ است آنکہ لام
ہر چہ اندر مقابل اینہا است	حرف اصلی است باتو گویم راست

وانکہ پنج یک برابر نیست زائدش داں کہ چیز دیگر نیست
 گر بود پنج حرف یا کہ چہار لام را کن بقدر او تکرار
 وانکہ باشد زیادہ از موزوں می کن آن را بعینہ افزوں
 ہر کجا گردد اسم و فعل پدید از مجرد بروں بدان و مزید
 چیست دانی مجرد آن کلمہ کہ حروفش بود اصول ہمہ
 در حرفی در آن بر اصل فنزود در حساب مزید خواہد بود
 حرفہائے اصول وقت شمار گاہ در فعل سہ ست گاہ چہار
 لیک در اسم پیش معنی سنج میرسد حرفہائے اصل بہ پنج
 پنج حرفی بود ازاں تعبیر بخمائی کند صغیر و کبیر
 چون سہ حرفی بود ثلاثی دان چار حرفی بود رباعی خوان
 اسم را ہفت حرف باشد و بس فعل شش باصل و زیادہ برس
 لفظ اسم اے بفہم و عقل و علم چون ثلاثی بود مجرد ہم
 دہ بود ہمچو فلس و جبر دگر کف ہم فرش ازاں بشمر
 عضد ست و اہل چو قفل و عیب حر وانگہ عنق بطلب
 پنج صیغہ بود رباعی را می کنم شرح تا شوی دانا
 جعفر در ہم دگر برش پس قمر است وز برج از بر کن
 شد خمائی چہار صیغہ درست کہ ازانہا سفر جل است نخست
 بحر ش پس قد عمل و فرضیت یاد گیرش کہ صعب آمد صعب
 در خمائی مزید شد بے شک عضو فوط قبعثرے مدرک

پس خزعبیل و خندریس دگر   قرطبوس اے عزیز جان بشمر
 چون ثلاثی ست فعلها در باب   کہ بود در مجرد آن شش باب
 فعل یفعل است پس یفعل   باز یفعل بضط آن نہ دل
 در شرف و صفت خلقی دان   در منع شرط حرف خلقی دان
 بحسب نیست شاذ گاہ مجال   جزز مفروق و جز زمان مثال
 در مزید ست جملہ دہ باب ست   آنچہ مشہور پیش اصحاب است
 باب افعال بعد ازاں تفعیل   وزیے آن مفاعلہ بے قیل
 ماضی ایں سہ باب را ہمہ کس   حرف زائد یکے شناسد و بس
 آنچہ باشد در دو حرف افزوں   افعال و انفعال دان اکنون
 پس تفعیل تفاعل ست دگر   افعال از یے ہمہ بشمر
 حرف زائد سہ دان در استفعال   کہ ازاں ہم یک ست افعیال
 چون رماعی مجرد ست آنجا   نامدہ غیر فعللہ اصلا
 در مزیدش با تفعیل داں   کہ یکے حرف زائد ست دراں
 ورتاسل کنی در افعال   ہست زائد دو ہچوں افعال
 حرف علت سہ حرف وائے بود   کہ بہر صیغہ شاں کہ جائے بود
 باشد آن صیغہ را لقب معتل   بر تو سازم مفصل آن مجمل
 حرف علت چو جائے فاء باشد   لقب آن مثال فاء باشد
 ورت بود جائے عین اجوف دان   ورت بود جائے لام ناقص خوان
 ورت بود عین ولام یا ف ولام   پیش صرفی لفیف دارد نام

گر بود عین ولام مقرون است   هست مفروق گر دگرگون است
 هر بنائے که همزه دار بود   نام مہموز ز اختیار بود
 هست مہموز فاء چو باشد فاش   همزه مذکور در مقابل فاش
 و ر بود عین همزه ماخوذ لام   هست مہموز عین لامش نام
 در ثلاثی مضاعف آنرا دان   کہ بود عین ولام او یک سان
 در رباعی مضاعف آنرا دار   کہ نماید ترا بوقت شمار
 فاء ولام تحسب او بہ یقین   متجانس چو عین ولام پسین
 در اصول صحیح از تخفیف   نیست علت چو همزه وتضعیف
 ہرچہ باشد ورائے این اقسام   سالم هست و صحیح اورا نام
 مصدر است اسم گر بود روشن   آخر فارسیش دن یا تن
 صرفیاں مصدرے کہ یافتہ اند   زان بناہا بسے شگافتہ اند
 ہچو ماضی و ہچو مستقبل   محمد ونفی امر ونہی اے مقبل
 بعد ازاں اسم فاعل ومفعول   کہ بود ہچو قاتل ومقتول
 عدد صیغنا درین افعال   چار دہ گو اگر کنند سوال
 شش بغائب بود چو بشماري   شش مخاطب بود چو بگماری
 سہ زہر شش اناث داں سہ ذکور   بہ بناہائے مختلف مذکور
 آں دو باقی بود حکایت نفس   کہ ہم از خود کند روایت نفس
 چو ز ماضی بنا کنی مجہول   کہ ثلاثی بود از وصول
 فائے آں فعل را تو ضمہ بدہ   عین او را بنیر کسرہ بنہ

گر رباعی مجرد است و مزید   یا ثلاثی که زائدش چسپند
 قبل آخر بکسر موسوم است   متحرک ز پیش مضموم است
 و ز غابر بنا کنی مجهول   بشنو این نکته را بسمع قبول
 حرف غابر ز صیغه کن مضموم   قبل آخر بفتح کن موسوم
 گر بغابر بر قرار شد جازم   هست تسکین مفردش لازم
 نون بیگلین ز صیغنا الا   آنکه باشد ضمیر جمع نسا
 و نواصب گرفت آنجا جا   فتح آخر بمفرد ست سزا
 امر حاضر فعل مستقبل   گر مخاطب بود شود حاصل
 تا بیگلین ز فعل استقبال   ہیں کہ مابعد اوچه دارد حال
 ساکن او هست حرف بعد از تاء ست   ابتداء جز بهمزه ناید را ست
 حرف پیش از اخیر را بنگر   اگر آزا بود ز ضمه اثر
 همزه باید بوفق آں مضموم   ورنه آزا بکسر کن موسوم
 آخرش هست بر طریق نزوم   چون مضارع کہ باشد او مجزوم
 گر ثلاثی ست فاعل و مفعول   می شود همچو قاتل و مقتول
 در مزید است وزن مستقبل   میم مضموم کش بود اول
 قبل آخر ز فاعلش مکسور   آں ز مفعول فتح شد دستور
 حرکات ثلاث گاه بیان   چون کہ بر حرف علت است گراں
 کہ بیکبار زان بیندازند   گہ بما قبل منقلب سازند
 گہ چون آں را بحرف قبل دهند   وفق آں حرف علت مده کنند

همچو یدعو یقول باز یقال
 واو ویانیکه از سکون جاری ست
 چوں بود بر مذاق طبع ثقیل
 واو و چوں ز پے شود وارد
 بالف واجب آیدش ابدال
 واو ویاء چوں ز پے شود وارد
 پے دفع ثقلتش همه جا
 چوں دو ساکن فرا رسید بهم
 جائز است آنچنانکه خاف یخاف
 حذف یکساکن ست یا تحریک
 چوں فتد حرف واو در رابع
 می کنندش بیاء همیشه بدل
 واو یاء چوں فراء رسید بهم
 واو را یاء کنند بعد تمام
 عد یعد با وعدت در ضرب است
 یوسم با وسمت و شرف است
 ضع یضع با وضعت در منع است
 وسط فتح و کسره واو مثال
 فتح یا کسر گر شود زائل
 باز یری یسیج هم بمثال
 در پے فتح بر زبان جاری ست
 بالف هست واجب التبدیل
 بعد فتحت بموضع حرکت
 از یقال ویباع جوئے مثال
 الف را که باشد از زائد
 می شود همزه چوں کساء روا
 اولین حرف لین دوم مدغم
 ورنه باشد چناں بدانکه صواب
 نیست اصلا دریں سخن تشکیک
 که نباشد عقیب ضم واقع
 همچو یدعی ویدعیان به مثل
 اولین با سکون بود منضم
 در یکے دیگرے کنند ادغام
 رم یرم با و رمت در حسب است
 یوعل باوعلت مختلف است
 یاد گیرش که نصر ممتنع هست
 چوں یعد حذف شد ز استقبال
 صیغه گردد باصل خود مائل

حرف حلقی ز بسکه سنگین ست   در یضع حذف واو بسکین است
 یائے ساکن که ضمہ را عقب است   ہیچو بؤس بواو منقلب است
 واو ساکن بیاء شود مبدل   که فتد بعد کسره چوں اہکل
 ہر کجا واو در مضارع کاست   مصدرش چوں عدۃ بیا مدار است
 پنج جا از صحیح فرق شمر   عدۃ اہکل ولید یوسر
 فتح اول ز ماضی معلوم   بالف قلب عین شد مرسوم
 یاء شود کسر فاء ویاء موصول   عین آنها ز ماضی مجهول
 بعد ازین پنج راہ دیگر گیر   ہر دو در صورت اشتباہ پذیر
 چوں دو ساکن بہم شود آنجا   حرف علت شود ز صیغہ فنا
 در نصر ضم فائے ماثور است   ور گر کسر فائے دستور است
 عین اجوف بفعل استقبال   بسکون متصف بود ہمہ حال
 حرکت عین او بفائے دہند   عین را وفق فائے مدہ کنند
 صیغہ ہر جا بجزم شد موصوف   عین اجوف ازاں شود محذوف
 در نصر قلت قل یقول بخواں   در ضرب بعث بع بیع بدال
 در سمع صنع صیغہ مختلف ست   خف یخاف وخفت موتلف ست
 عین مجهول غابر است بدل   بالف از یقال جوئی مثل
 ہست مفعول یائی وواوی   یا بیع و مقول و تساوی
 لیک در ہر دو دا بدال فاعل   ہست مانند بائع و قائل
 عین ناقص اگر بود مفتوح   حکم آنرا بگویمت مشروح

حرف آخر ازاں الف بشود   دائر تشقیل بر کرانه رود
 کسر عین از بود و آں واوی   گشته مانند یائی ملتاوی
 ایں بود حکم ماضی و غابر   هم به مجهول و غیر آں دائر
 مفردش گر بجزم موصوف است   حرف علت ز صیغه محذوف است
 ادع یدعو دعوت در نصر است   ارم یرمی رمیت در ضرب است
 ارض ترضی رضیت در سمع است   ارع ترعی رعیت در منع است
 ارخ ترخو رخوت در شرف است   لیک تدعی دعیت هر طرف است
 هست مدعو اگر نصر باشد   هست مری اگر دگر باشد
 لیک فاعل بود دریں افعال   همچو داع وداعی در همه حال
 صرف مفروق خوان زباب لفیف   گویمت نکته غریب ولطیف
 اولش بامثال موزون است   آخرش ناقص است معنون است
 قِ یقی با وقیت در ضرب است   لِ یلی باولیت در حسب است
 اتج توجی وجیت در سمع است   داند آنکه بعلم منتفع است
 و آں دگر قسم بوقت شمار   انا قصی پیش گیرد در هم کار
 اطو تطوی طویت چوں رضی است   ازو یروی رویت چوں رمی است

بیان قواعد مضاعف

چوں بیکساں دو حرف جمع شود   واں دگر لازم السکون نبود
 درج کردن نخست را دائم   در دوم جائز است یا لازم
 چوں گذشتی بماضیین ز پیچ   فک ادغام پیش گیر بسنج
 لیک در غاشرش ممکن اصلاً   فک ادغام غیر جمع نسا
 با مَدُّتْ اَلدَّ در نصر است   بافررت افر در ضرب است
 بامست اَمْسُ هم بشمار   اے که در شمع می کنی تکرار
 آخرش را چو جزم شد روشن   فعل ادغام ترک اوست حسن
 در نصر هر سه حال مدغم راست   درد گر هست غیر ضمه رواست
 از دو همزه چوں همزه دومین   ساکن آید بهوش باش و بین
 حرکت بین همزه اول   کن دوم را بجنس او مبدل
 اَمِنْ اَوْمِنْ دگر اِندَب   این سه مذکور امثال طلب
 خُذْ زَاخَذْ است وصل بدان ز سوال   صیغه امر خواں بدین منوال
 فعل مہموز گر بود معتل   صیغه را کن بوفق آں مختل
 اصل یفعل یا فعل است شناس   حذف همزه دراں شد است قیاس

امر حاضر ازاں بگر ز اصل   همزه اش را میفکن اندر وصل
 مصدر اجوفی ز استفعال   استقامت اقامت از افعال
 عین مصدر فتاد از اعلال   عوضش تاء در آمد از دنبال
 مصدر ناقص از بود تفعیل   هست بر وزن تر جیه بے قیل
 هست وقتی که منطبق آمد فاء   منقلب تائے افتعال بطاء
 واو ایعاد مبدل است بیاء   چو مقیم و یقیم و هم ایضا
 همزه گردد بدل ز واو ز یاء   همچو ارضاء همچو استرضاء
 در مضاعف شناس امر عجاب   اشتباه وصیغه مثل محاب
 باز مختار همچنان انکار   کش ز اجوف بود نژاد و تبار
 در مضارع اگر دو تاء آید   چوں یکے را بیگنے شاید
 غیر همزه که هست در افعال   همه در درج می کنش اخلال
 ناقصات همه حال   چوں مجردش شناس در اعلال
 یستقیم و یعین هم یختار   باز ینقاد گیر آخر چار
 هر یکے را بگردش اطوار   بر قوانین اجوف است مدار
 غیر این چار را مکن اعلال   چوں صحیحش شمار در همه حال

الف آنجا کہ ضمہ را عقب است
 ہمچو ضورب ہواو منقلب است
 بر شمارم ازان صفت امثال
 کش شبہ کنند با افعال
 ہم شریف است وہم شجاع و حسن
 چوں ذلول و جبان و صعب و خشن
 مشترک ہست در اناث و رجال
 لفظ علام ہم فروق و طوال
 مصدر میمی وزمان و مکان
 از مجرد نباشد یک سان
 ز ضرب بر قیاس مجلس خوان
 از دگر بر وزان مشرب دان
 ہمچو موضع بخوا تو لفظ مثال
 ہمچو مری ز ناقصش ہمہ حال
 ور مزید است حال او در یاب
 مثل مفعول باشد از ہر باب
 مضربہ تا بمضرب و مضراب
 اسم آلہ شدہ ست یا اصحاب
 افعل وصف خوان ز لون و عیب
 ہست فعلی مؤنثش بے قیل
 مثل منان بنا بکن ز صفات
 چوں جرتح بنا کن از آفات
 ضربہ یکبار واکلمہ یک نوبت
 جلسہ نشستن بود بیک ہیئت
 لقمہ قدرے کہ در دہان بکند
 صرعہ آن کہ پہلوان فگند
 چوں جرتح بنا کن از آفات
 جلسہ نشستن بود بیک ہیئت
 صرعہ آن کہ پہلوان فگند

یادداشت

مكتبة البشائر

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي	السراجي
متن العقيدة الطحاوية	الفوز الكبير
المروقة	تلخيص المفتاح
زاد الطالبين	دروس البلاغة
عوامل النحو	الكافية
هداية النحو	تعليم المتعلم
إيساغوجي	مبادئ الأصول
شرح مائة عامل	مبادئ الفلسفة
المعلقات السبع	هداية الحكمت
شرح نخبة الفكر	

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الصحيح للبخاري	الجامع للترمذي
شرح الجامي	

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق

التيبان في علوم القرآن

المسند للإمام الأعظم

الهدية السعيدية

القطبي

تيسير مصطلح الحديث

شرح التهذيب

تعريب علم الصيغة

البلاغة الواضحة

ديوان المتنبي

النحو الواضح (ابتدائية، ثانوية)

تفسير البيضاوي

الحسامي

شرح العقائد

أصول الشاشي

نفحة العرب

مختصر القدوري

نور الإيضاح

ديوان الحماسة

المقامات الحريرية

آثار السنن

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

رنگین مجلد

تیسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تفسیر عثمانی (۲ جلد)
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)	خطبات الاحکام لجمععات العام
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی	حصن حصین
فوائد مکبہ	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر مکمل)
علم النحو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	الحزب الاعظم (بفتح کی ترتیب پر مکمل)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر	لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
نحو میر	صرف میر	معلم الحجاج
تعلیم العقائد	تیسیر الابواب	فضائل حج
سیر الصحابیات	نام حق	خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
کریم	فصول اکبری	تعلیم الاسلام (مکمل)
پند نامہ	میزان و منشعب	بہشتی زیور (تین حصے)
پنج سورۃ	نماز مدلل	بہشتی زیور (مکمل)
سورۃ یس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/بڑا)	
آسان نماز	عم پارہ درسی	
منزل	عم پارہ	
	تیسیر المبتدی	

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)

رنگین کارڈ کور

آداب معاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر) (مکمل)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (بفتح کی ترتیب پر) (مکمل)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ